

ZINĀTNES DZĪVE

NACIONĀLKOMUNISTI 1959. GADA NOTIKUMU KONTEKSTĀ

Apaļā galda diskusija “Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla” redakcijā

Diskusiju vada Dr. hist. **Daina Bleiere**, piedalās Dr. hist. **Irēne Šneidere**, Dr. hist. h. c. **Jānis Stradiņš**, Dr. sc. inf. **Sergejs Kruks**, teātra zinātniece **Līvija Akurātere**, žurnālists **Voldemārs Krustiņš**, Dr. hist. **Guntis Zemītis**

Dainas Bleieres komentāri

Daina Bleiere: Cienījamie diskusijas dalībnieki! Šajā gadā ir daudzas nozīmīgas atceres dienas, īpaši nozīmīgs ir 1989. gads – komunisma sabrukums Austrumeiropā, Berlīnes mūra krišana. Latvijā tā ir Latvijas Tautas frontes 31. maija deklarācija, kas bija pavērsiens uz pilnīgu Latvijas neatkarības atgūšanu. Faktiski tolaik sākās un nobrieda procesi, kas noveda pie Latvijas neatkarības atgūšanas. Arī 1959. gads ir viens no šādiem būtiskiem atceres datumiem. 1959. gada 7.–8. jūlijā notika Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas slēgtais plēnums, kurā no amata atcēla Eduardu Berklavu un sākās nacionālkomunistu “tīrīšanas”, kas turpinājās līdz 1962. gadam un iezīmēja būtiskas izmaiņas kultūras politikā, ekonomiskajā politikā, īpaši jautājumos, kas saistīti ar latviešu valodu un kultūru. Tomēr nacionālkomunisma hronoloģiskie ietvari un ietekme nav saistāmi tikai ar 1959. gadu. Bija procesi, kas sākās ātrāk un beidzās vēlāk. To ietekme bija daudzveidīga. Šodien dažkārt ne pārāk viegli ir saprast, kas, ar ko, kā un kāpēc bija saistīts un vai tiešām nacionālkomunisms ietekmēja šos procesus. Runājot par nacionālkomunisma pētniecību, nevarētu teikt, ka tā būtu “baltais plankums” Latvijas vēsturē. Par šo periodu ir pietiekami daudz akadēmisku publikāciju. Tēma ir piesaistījusi kā Latvijas, tā arī ārvalstu pētnieku uzmanību. Par nacionālkomunistu darbību ir publicēts liels skaits atmiņu, īpaši 80. gadu otrajā pusē, bet arī 90. gados. Ir diezgan daudz dokumentu publikāciju. Tajā pašā laikā nacionālkomunisms ir problēma, kam ir daudz un dažādu aspektu, no kuriem ne visi ir pietiekami izpētīti. Piemēram, tā laika ekonomiskā politika, tas, vai un cik lielā mērā nacionālkomunistu – Paula Dzērves un viņa vadītā Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta ekonomistu idejas ietekmēja Latvijas attīstību, cik viņu idejas bija auglīgas un perspektīvas kopējā Padomju Savienības ekonomiskās attīstības kontekstā. Nepietiekami pētīti ir kultūras politikas, valodas politikas aspekti, arī procesi, kas

notika pēc 1959. gada. Kādā veidā notika cīņa ar nacionālkomunistiem? Kāda tam bija sasaiste ar notikumiem, kas 60. gadu pirmajā pusē norisa Latvijā, un procesiem, kas notika Padomju Savienībā kopumā?

Mūsu šāsdienas diskusijas kontekstā svarīgi ir konstatēt, ka laika gaitā mainās skatījums uz daudzām problēmām, arī uz nacionālkomunismu. Pirmo reizi atklāti par šiem jautājumiem varēja sākt runāt 80. gadu otrajā pusē. 1988.–1989. gadā iznāca daudz atmiņu, publikāciju, interviju par nacionālkomunistu darbību. Runājot par vārdu savienojumu “nacionālkomunisms”, tālaika intervijās, atmiņās un toreiz ļoti nedaudzajās vēsturnieku publikācijās akcents vairāk tika likts uz komunismu, tika uzsvērts, ka tas bija mēģinājums uzlabot sistēmu, padarīt to cilvēcīgāku, atbilstošāku Latvijas un latviešu tautas interesēm. 90. gadu publikācijās, atmiņās, intervijās uzsvars tika likts uz šā vārda salikuma pirmo pusi – uz nacionālismu, uz latviešu valodas un kultūras un vēstures aizsardzību, priekšplānā tika izvirzīta cīņa pret migrāciju un rusifikāciju. Zināmā mērā tas ir saistīts ar dažu vadošo nacionālkomunisma personību, īpaši Eduarda Berklava politisko evolūciju, tomēr lielā mērā – arī ar sabiedrības evolūciju, ar to, kādi jautājumi tai šķita aktuālāki un nozīmīgāki, arī ar to, ka komunisma komponents 90. gados bija acīmredzami nepopulārs un sabiedrībai pret to kopumā bija negatīva attieksme.

Šogad paiet 50 gadi kopš 1959. gada. Vēsturnieks Teodors Zeids mēdza uzsvērt, ka 50 gadi ir robeža, no kuras vēsturnieks var sākt pētīt vēsturi, jo tad laikabiedri vairs tik ļoti neuzspiež savu skatījumu, mainās arī perspektīva, no kuras skatāmies, – tā vairs nav tik ļoti iesaistīta pētāmā laika problēmas, kas vairs nav tik aktuālas un politiski asas, lai uz tām nevarētu paskatīties daudz maz objektīvi un ar zināmu laika uztveres distanci. Un, bez šaubām, katrā laikmetā ir jautājumi, ko izvirza vēsturnieki un sabiedrība. Pieredze, ko esam guvuši kopš neatkarības atgūšanas, noteikti ietekmē mūsu skatījumu arī uz 1959. gadu.

Šajā diskusijā piedalās cilvēki, kuri ir bijuši 1959. gada un vēlāko notikumu aculiecinieki, gan arī tā laika pētnieki. Mūsu galvenais mērķis būtu ar šīsdienas acīm aplūkot 1959. gada problēmu, mēģināt parādīt un definēt jautājumus, kas varētu būt aktuāli tieši šodien, noskaidrot šāsdienas skatījumu uz problēmu. Viens no pamatjautājumiem ir par nacionālkomunisma lomu Latvijas attīstībā – kāda īsti tā bija? Vai tā ir pietiekami novērtēta? Varbūt tā ir pārspilēta? Un – kā nacionālkomunistu darbība un pēc tam sagrāve ietekmēja Latviju 60.–80. gados, un vai tā ietekmē Latvijas attīstību arī šodien? Nacionālkomunistu darbība sakrita ar atkusni PSRS, ar Hruščova reformām, kas liberalizēja padomju režīmu, mainīja gaisotni sabiedrībā. Varētu jautāt – vai situācija nelīdzinājās Dubčeka un viņa līdzgaitnieku darbībai pirms 1968. gada un 1968. gada notikumos Čehoslovākijā? Viņi vēlējās reformēt sociālismu, piešķirt tam “cilvēcisku seju”, kamēr sabiedrība prasīja arvien lielākas brīvības, reformas, kas gāja daudz tālāk par sociālistiskās iekārtas reformēšanu. Galu galā čehoslovāku nacionālkomunisti bija spiesti sekot sabiedrības spiedienam un daudzos jautājumos aiziet daudz tālāk, nekā sākotnēji būtu gribējuši. Latvijas gadījumā nacionālkomunistiem neizdevās veikt vērā ņemamas reformas. Viņiem arī nenācās izjust tādu sabiedrības spiedienu, tomēr mēs varam

jautāt – cik lielā mērā nacionālkomunistu darbība bija reakcija uz sabiedrības cerībām, gaidām, vēlmēm un cik lielā mērā tā bija saistīta tikai ar centieniem reformēt padomju sistēmu, padarīt to atbilstošāku Latvijas un latviešu tautas interesēm, tādējādi leģitimizēt padomju režīmu Latvijā?

Jānis Stradiņš: Vispirms pāris replikas par zinātņi un mākslu šajā laikā. Mums būtu jāsāk no 1953. gada. 1953. gada 9. martā apbedīja Josifu Staļinu un vainagu Kolonnu zālē uz Staļina zārka uzlika Eduards Berklavs¹. Berklavs bija jaunākais, spēcīgākais starp Latvijas komunistu varasvīriem. Man šķiet, ka ir simboliski, ka tieši Berklavs uzliek kroni Staļinam. Destāļinizāciju sāka ne Hruščovs, bet Berija². Pirmais lēmums bija Berijas inspirētais 1953. gada 23. jūnija Latvijas kompartijas CK plēnums par lielāku saimniecisko un politisko neatkarību savienotajām republikām.³

¹ Eduards Berklavs (1914–2004) – 1951.–1954. un 1956.–1958. g. Latvijas kompartijas Rīgas pilsētas komitejas sekretārs, 1954.–1956. un 1958.–1959. g. Latvijas PSR Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieks. 1959. g. 7.–8. jūlija plēnumā viņu atcēla no amata un vēlāk piespiedu kārtā nosūtīja darbā uz Krieviju – par Vladimīras apgabala Kinofikācijas pārvaldes priekšnieku.

² Lavrentijs Berija (1899–1953) – 1946.–1953. g. PSKP CK Politbiroja (Prezidija) loceklis. 1938.–1945. g. un 1953. g. martā – jūnijā PSRS iekšlietu tautas komisārs/ministrs, vienlaicīgi 1941.–1953. g. PSRS Tautas komisāru padomes/Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieks, pirmais vietnieks. Kopš 1945. g. bija PSRS Valsts aizsardzības komitejas/Ministru padomes Speciālās komitejas priekšsēdētājs, šī komiteja vadīja padomju atombumbas izstrādi. Pēc Staļina nāves 1953. g. 5. martā Berija kopā ar G. Maļenkovu un Ņ. Hruščovu bija trīs ietekmīgākie Politbiroja locekļi. Berija apvienoja PSRS Iekšlietu ministriju un Valsts drošības ministriju vienā ministrijā un kļuva par iekšlietu ministru, kā arī bija PSRS Ministru padomes priekšsēdētāja G. Maļenkova pirmais vietnieks. Berija jau neilgi pēc Staļina nāves ierosināja vairākus pasākumus: GULAG reorganizāciju un nodošanu Tieslietu ministrijas pārziņā, amnestiju, kuras rezultātā no noņemtiem atbrīvoja vairāk nekā 1,18 miljonus cilvēku, aizliedza lietot arestēto spīdzināšanu. Aprīlī viņš pārtrauca “ārstu – slepkavu” lietu, jūnijā ierosināja likvidēt Sevišķo apspriedi pie Iekšlietu ministrijas (to izdarīja 1953. g. septembrī), tāpat pārtrauca arī citus likumības pārkāpumus, kas tika praktizēti Staļina laikā. Berija arī ierosināja mainīt attiecības ar PSRS satelītvalstīm Austrumeiropā, būtiski koriģēt PSRS politiku Rietumukrainā un Baltijas valstīs. 1953. g. 26. maijā PSKP CK Prezidijs pieņēma lēmumus par Rietumukrainu un Lietuvas PSR, kuros lika “izbeigt padomju nacionālās politikas izkropļojumus”, ar ko saprata pirmām kārtām krievu valodas lietošanu valsts pārvaldē, un palielināt nacionālo kadru ietekmi (tajā skaitā Lietuvā atteikties no prakses par rajonu un pilsētu partijas komiteju otrajiem sekretāriem iecelt krievus). 12. jūnijā līdzīgu lēmumu pieņēma par Baltkrievijas PSR. Tādi paši lēmumi tika gatavoti arī par Igauniju un Latviju, tomēr tos nepaspēja pieņemt, jo Beriju arestēja 1953. g. 26. jūnijā un 1953. g. 23. decembrī nošāva. Tā kā lēmumus par Igauniju un Latviju gatavoja PSKP CK, kuru vadīja Hruščovs, bet lēmumus par Lietuvu tika izvirzīts kā svarīgs apspūdzības punkts Berijam, tie vēlāk vairs nekur netika pieminēti.

³ Krievu vēsturniece Jeļena Zubkova norāda, ka LKP CK 1953. gada jūnija plēnumu bija inspirējusi PSKP CK, kuru vadīja Ņ. Hruščovs. 1953. g. 8. jūnijā viņš nosūtīja PSKP CK Prezidija locekļiem vēstuli “Par stāvokli Latvijas PSR”, kurā atzina, ka ir pieļautas kļūdas cīņā ar nacionālo opozīciju (deportācijas un cita veida represijas), kurās ir cietuši nevainīgi cilvēki, par latviešu nelielu īpatsvaru partijas, padomju un saimniecisko vadītāju vidū, par kļūdām reliģijas politikā un valodas politikā, kā arī par kolektīvizācijas negatīvajām sekām. – Sk.: *Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль. 1940–1953.* – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 327–329.

Ar to būtu jāsāk. Pēc trīs dienām 26. jūnijā 1953. gadā Beriju arestē. Aizsāktie jautājumi par vietējo valodu lietošanu tiek nolikti malā (dedzīgs latviešu valodas piekritējs toreiz bija Arvīds Pelše⁴), taču režīma liberalizācijas tendences pamazām sāk gruzdēt, īpaši pēc tam, kad 1956. gadā Hruščovs sarīko PSKP 20. kongresu. Bez 20. kongresa nevar saprast Berklava fenomenu, un Berklava atkusnis zināmā mērā ir Hruščova atkušņa, varam sacīt arī – Berijas un Maļenkova⁵ aizsāktās režīma liberalizācijas atskaņas Latvijā. Pagrieziena punkts Latvijā bija 1956. gada janvāra LKP 14. kongress.

Positīvas pārmaiņas notika arī Latvijas zinātnē. Berklavs kā Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieks toreiz aprūpēja Zinātņu akadēmiju, bija ļoti prasīgs administrators, lika atņemt telefona aparātus, ja divas reizes kāds nebija pacēlis klausuli, visiem bija jāatrodas darba vietās, gandrīz kā Andropova laikā. 1957. gadā dibināja Organiskās sintēzes institūtu ļoti dinamiskā akadēmiķa Solomona Hillera vadībā, kur strādāja arī Berklava dzīvesbiedre – ķīmiķe Margarita Berklava, bijusī strēlnieku gvardes cīnītāja; man ar viņu ir kopēji zinātniski darbi. Hillers tolaik runāja: “Tagad mums, latviešiem, jāturas kopā ...” Institūts joprojām ir spēcīgākais zinātnes centrs Latvijā. Taču Berklavs neatbalstīja ieceri par Olaines bioķīmijas rūpnieciskā kompleksa veidošanu – bija pret rūpniecības paplašināšanu; šo Hillera ieceri palīdzēja īstenot Vilis Lācis, un tagad mums ir Olaine – labi vai slikti. Pret manu tēvu mediķi Paulu Stradiņu Staļina laikā 1952. gadā bija pat rosināta krimināllieta par “buržuāzisko nacionālismu”, bet 1955. gadā tieši nacionālkomunisti viņu izvirzīja un ievēlēja par Latvijas PSR Augstākās padomes deputātu – tas bija absolūti negaidīti. Ar Viļa Krūmiņa⁶ atbalstu uz tēva kolekciju muzejs 1957. gadā tika oficiāli dibināts unikālais Medicīnas vēstures muzejs, nododot tā rīcībā pat komjaunatnes Centrālkomitejas četrstāvu ēku! Tas viss bija paradoksāli, tāpat kā Paula Stradiņa vārda piešķiršana pēc viņa nāves 1958. gada augustā gan muzejam, gan slimnīcai. Par to jāpateicas tieši Berklavam, kurš sagatavoja Ministru padomē lēmumprojektu par P. Stradiņa piemiņas iemūžināšanu. Kalnbērziņš un Lācis abi bija atvaļinājumā,

⁴ Arvīds Pelše (1899–1983) – 1941.–1959. g. LKP CK sekretārs propagandas un aģitācijas jautājumos, 1959.–1966. g. LKP CK 1. sekretārs, 1966.–1983. g. PSKP CK Politbiroja loceklis, PSKP CK Partijas kontroles komisijas priekšsēdētājs.

⁵ Georgijs Maļenkovs (1902–1988) – 1946.–1957. g. PSKP CK Politbiroja/Prezidija loceklis, 1946.–1953. g. arī PSRS Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieks. Pēc Staļina nāves kļuva par PSRS Ministru padomes priekšsēdētāju. Tika uzskatīts par svarīgāko figūru “triumvirātā” (Berija, Hruščovs, Maļenkovs), jo ieņēma Staļina amatu. Tiek uzskatīts, ka Maļenkovs, nevis Hruščovs bija tas, kas uzsāka izmaiņas padomju sociālajā politikā un uzskatīja, ka valstij lielāka vēriba jāveltī iedzīvotāju dzīves līmeņa paaugstināšanai. Cīņā par varu Hruščovam izdevās Maļenkovu pamazām atbīdīt no varas, 1955. g. par PSRS Ministru padomes priekšsēdētāju iecēla Nikolaju Bulgaņinu, bet Maļenkovu padarīja par viņa vietnieku. 1957. g. viņu atcēla no visiem amatiem, bet 1961. g. izslēdza no PSKP.

⁶ Vilis Krūmiņš (1919–2000) – 1953.–1956. un 1958.–1960. g. LKP CK otrais sekretārs, 1956.–1958. g. LPSR Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieks.

bet Berklavs iedrošinājās uz savu galvu tik augstu pacelt Staļina laikā nopulgotā pirmskara latviešu zinātnieka vārdu. Varu minēt vairākus piemērus arī no savas personiskās pieredzes, kad Berklavs momentāni reaģēja uz lietām, piemēram, par Salaspils gliemeždolomīta izmantošanu Rīgas dekoratīvai apdarei, nevis kaļķu dedzināšanai. Viņš bija asas domāšanas cilvēks, ļoti noteikts un konsekvents. To var sacīt arī par citiem tālaika latviešu vadošajiem komunistiem, kas šķita pēkšņi atguvuši nacionālo pašapziņu.

Kas notika, runājot par latviešu mākslu un literatūru? Tieši tolaik sevi pieteica Jāņa Pauļuka, Leo Kokles, Ulda Zemzara, Gunāra Cilīša, Džemmas Skulmes un pārējo plejāde, kam bija pavisam cita domāšanas ievirze nekā tiem haltūristiem, sacisim – padomju stila māksliniekiem iebraucējiem, kas līdz tam pārvaldīja Rīgu un kas dekorēja Rīgas apkaimi ar tām baltajām ģipša figūriņām un samocītām gleznām interjeros.

Sergejs Kruks: Kultūras politikas izpēte liecina, ka latviešu mākslas elitei neizdevās īstenot ekonomiskās intereses. Tēlotājmākslinieki bija diskriminēti pašmāju tirgū, jo ražotāji no Krievijas un Ukrainas piedāvāja lētāku ideoloģisko un masu patēriņa produkciju. Latvijas PSR Mākslinieku savienības 3. kongresā 1956. gadā daži mākslinieki, piemēram, Leo Kokle, apgalvoja, ka krievi nespēj izprast latvisko mentalitāti un tāpēc nedrīkstētu tēlot vietējās realitātes. Nevajadzētu šos vārdus traktēt tikai tieši kā “nacionālo” stila sadursmi. Estētikas diskursus *de facto* bija panācis svešinieku izspiešanu no mākslas tirgus. Atcerēsimies arī, ka līdz 1958. gadam Latvijas Mākslas fonds nebija autonomš – ar kombināta “Māksla” nopelnīto rīkojās maskavieši. Jo sevišķi skulptoriem bija izdevies apkarot krievu portretisko skulptūru, ieviešot Zaļkalna un Meldera attīstīto vispārīnājumu, skarbumu un gigantismu. Tā kā šie diskursi uzslāņojas, ir grūti izšķirt, kas bija virzītājspēks.

J. S.: Tolaik ienāca arī jauna latviešu rakstnieku un dzejnieku paudze – Ojārs Vācietis, Imants Ziedonis, Imants Auziņš. Berklava laikā pieņēma lēmumu par Latvijas PSR Valsts prēmijas nodibināšanu, par Brāļu kapu restaurāciju, par pragmatiski tehnokrātiskā Rīgas Politehniskā institūta dibināšanu vai atjaunošanu pretstatā tolaik diezgan reakcionārajai Jāņa Jurgena vadītajai Latvijas Valsts universitātei. Arī Kolhoznieku nama augstceltne tika nodota Zinātņu akadēmijai. Bija daudz tādu toreiz iedvesmojošu notikumu kultūrā, mākslā, zinātnē, kas lielā mērā šo laikmetu izeļ. Vai mēs varam runāt par Berklava laiku? Domāju, ka tas būtu vienkāršoti. Berklavs bija visenerģiskākā no figūrām, tomēr lietas lielākā mērā noteica un virzīja Vilis Lācis⁷. Maļenkovs un Staļins uz kādu laiku bija pacēlušī Ministru padomes priekšsēdētāja lomu augstāk par kompartijas pirmā sekretāra lomu. Vismaz Lācis Ministru padomē bija nesalīdzināmi autoritatīvāka un PSRS kontekstā pazīstamāka figūra nekā Berklavs vai pat Kalnbērziņš. Pie Lāča darbojās Berklavs – viņš bija motors, kas lietas

⁷ Vilis Lācis (1904–1966) – rakstnieks, A. Kirhenšteina valdības iekšlietu ministrs, pēc Latvijas inkorporācijas PSRS 1940.–1946. g. LPSR Tautas komisāru padomes, 1946.–1959. g. – LPSR Ministru padomes priekšsēdētājs.

virzīja. Bet viņam līdzās jāmin Kārlis Ozoliņš⁸, Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētājs, ļoti inteligents cilvēks, Vilis Krūmiņš – otrs sekretārs, ideologs Pauls Dzērve⁹, ekonomists Fricis Deglavs¹⁰, kurš 1957. gada 18. novembrī nomira, bet kurš aizsāka liberalizācijas procesus ekonomikā. Bija diezgan liels pacēlums. Latvija tolaik neapšaubāmi bija pirmā triju Baltijas republiku starpā, tāda kā paraugrepublika.

Vai varētu saukt Berklavu par Latvijas Dubčeku? Diez vai, Berklavs tomēr nāca no iepriekšējās paaudzes, bija ļoti voluntārs cilvēks, vismaz rakstura ziņā viņš no Dubčeka ļoti atšķīrās. Bet neapšaubāmi Berklavs gribēja režīmu mīkstināt, piešķirt tam cilvēcisku seju – kaut vai tas, ka viņš iecerēja vairāk ražot sadzīves priekšmetus, pārtikas produktus pretstatā smagās rūpniecības dominēšanai Latvijā. Bet viņš tolaik bija komunisti, nācis no pagrīdniekiem, cīnījies latviešu strēlnieku gvardes divīzijā un – to arī mēs nevaram noliegt – kā Proletāriešu rajona komitejas vadītājs piedalījies 1941. gada 14. jūnija deportācijās. Tomēr viņš bija cilvēks, kas savā mūžā spēja mainīties – no nacionālkomunistu līdz nacionālradikālim. Mūža gaitā viņš evolucionēja un veidojās par konsekventu latviešu nācijas interešu aizstāvi – minēsim viņa vēstuli “Rīgas Balsī”¹¹, 17 komunistu vēstuli¹², vēlāk LNNK¹³ nodibināšanu un balsošanu

⁸ Kārlis Ozoliņš (1905–1987) – 1951.–1952. un 1960.–1961. g. LPSR Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētāja vietnieks, 1952.–1959. g. LPSR Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētājs, vienlaicīgi PSRS Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētāja vietnieks. Lai gan piederēja pie latviešu komunistu vecākās paaudzes, atbalstīja reformistus.

⁹ Pauls Dzērve (1918–1961) – 1953.–1958. g. Latvijas PSR ZA Ekonomikas institūta direktora vietnieks zinātniskajā darbā, 1958.–1960.8.1 Ekonomikas institūta direktors (faktiski līdz 1959. g. beigām). 1960. g. jūnijā “par revizionistiska un nacionālistiska rakstura kļūdām” viņam atņēma Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekļa nosaukumu. Līdztekus Berklavam P. Dzērve bija galvenais Pelšes un viņa domubiedru uzbrukuma objekts, iespējams, tādēļ, ka bija intelektuālā ziņā spēcīgs cilvēks.

¹⁰ Fricis Deglavs (1898–1957) – istajā vārdā Fricis Deklavs, 1940.–1947. g. LPSR Tautas komisāru (Ministru) padomes priekšsēdētāja vietnieks un 1940.–1951. g. LPSR Valsts plāna komisijas priekšsēdētājs. No 1951. g. LPSR ZA viceprezidents. 1957. g. ZA Ekonomikas institūta direktors. Izstrādājis piecāru piecades (1946–1950) tautsaimniecības attīstības plānu, F. Deglava vadītais Valsts plāns centās to izveidot tādu, kas paredzētu sabalansētu Latvijas ekonomikas attīstību, taču no tā nekas neiznāca, republikas attīstība tika pakļauta Maskavas interesēm.

¹¹ Runa ir par E. Berklava rakstu “Saruna no sirds”, kas publicēta 1959. g. 25. februārī un kurā autors aicināja latviešus stāties kompartijā, lai galīgi nezaudētu ietekmi republikā.

¹² 1972. g. latviešu sociāldemokrātu mēnešrakstā “Brīvība”, kas iznāca Zviedrijā, tika publicēts E. Berklava sastādīts un viņa un 16 viņa domubiedru parakstīts vēstījums ārzemju kompartijām, kurā bija rakstīts par latviešu diskrimināciju, pārkrievošanas politiku u.c. nacionālās politikas izkropļojumiem Padomju Latvijā. Vēstules parakstītāji, kā savās atmiņās rakstīja E. Berklavs, bija Ella Ankupe, Valentīna Borka, Emma Erenštreite, Faivišs Frīdmans, Jānis Galdiņš, Jānis Gustsons, Zālamans Joffe, Jānis Kacēns, Pāvels Pizāns, Pēteris Plēsums, Jānis Sadovskis, Pēteris Sadovskis, Rasma Siliņa, Olga Vāvere, Arnolds Zandmanis un Elvīra Zēberga. (Sk.: *Berklavs E. Zināt un neaizmirst.* – Rīga: Preses nams, 1998. – 350. lpp.) Vēstuli publicēja arī lielais zviedru laikraksts “Dagens Nyheter”, un tā guva plašu ievēribu.

¹³ LNNK – Latvijas Nacionālās neatkarības kustība, dibināta 1988. g. 10. jūlijā.

par Latvijas neatkarības atjaunošanas deklarāciju. Berklavs 1957. gadā nodibināja avīzi “Rīgas Balss”, pēc kuras pēckara Rīgā pirmo reizi stāvēja garas rindas, kura pat tiri vizuāli atšķīrās no jebkuras avīzes Padomju Savienībā, kuras dažus numurus cilvēki pirka par daudz lielāku cenu. Tā bija avīze, kas būtībā mainīja gaisotni Rīgā. Tomēr vecā latviešu inteliģence bija noskaņota skeptiski pret komunistiem un arī nacionālkomunistiem. Viņi īpaši nenošķīra pirmos no Berklava vai Viļa Krūmiņa. Viņiem, arī manam tēvam, tie visi bija sveši cilvēki. Protesta nebija un nevarēja būt, bet iekšēji tos nacionālkomunistus tā īsti nepieņēma. Un Berklavs mēģināja mazliet salauzt ledus sienu starp veco inteliģenci, starp veco Latviju un to Latviju, ko viņš vēlējās reprezentēt. Tas viņam neizdevās. Mēs neaizgājām pa Lietuvas ceļu. Latviešu nacionālkomunisti diemžēl neņēma virsroku. Viņiem nebija īstas bāzes politiskajā un kultūras elitē, arī sociālās bāzes. Varbūt tā ir traģēdija, par to var diskutēt. Tomēr vajadzētu kaut ko vairāk pateikt par šīm tendencēm, arī par “Rīgas Balsi”, jo tā pēc būtības bija Berklava “orgāns”.

Līvija Akurātere: “Rīgas Balss” manā personīgajā biogrāfijā ir tikai īsu brīdi. Tāpēc es gribētu pieminēt mazliet agrāku laiku. Tolaik, kad sāka darboties Berklavs, es jau strādāju savā otrajā darbavietā – Kultūras ministrijā, kad kultūras ministra vietnieks bija Voldemārs Kalpiņš¹⁴. Ar darbiniekiem viņš sarunājās nevis lielā sēžu zālē, bet katru izsauca pie sevis. Viņš nerunāja ne par komunismu, ne par materiālismu, bet runāja par to, ka mums ir jācenšas veicināt savas tautas identitāti, sava valoda, sava kultūra. Tajā laikā Centrālkomiteja bija aizliegusi uzvest latviešu klasiskus, jo viņi ir buržuāziskā laika pārstāvji. Voldemārs Kalpiņš panāca, ka Kultūras ministrijas kolēģijā tiek pieņemts lēmums, ka katram teātrim, veidojot repertuāru gan nākošajam gadam, gan perspektīvā, ir jāparedz katru gadu kāda latviešu klasiķa darba uzvedums. Bija taču Blaumanis jau izdzīts! Mēs dabūjām Blaumani atpakaļ. Dabūjām atpakaļ pat Akurateru, pat Jaunsudrabiņu. Tas bija vienkārši fantastiski. Un es zināju tikai to, ka Voldemārs Kalpiņš ir Berklava domubiedrs. Kad Kalpiņš pirmo reizi aizgāja no Kultūras ministrijas, es jau biju aizgājusi uz “Rīgas Balsi” pirms tās dibināšanas. Zināju, ka tā būs avīze, kas pirmkārt ir vajadzīga mūsu kultūras politikai, lai rakstītu par domām, kas latviešiem ir eksistenciālas, mūsu tālākai esamībai svarīgas. “Rīgas Balsi” nostrādāju īsu brītiņu. Man ļoti patika atmosfēra, kas tur valdīja. Kaut vai tāds piemērs – kad Osvalds Darbiņš¹⁵ visus darbiniekus pirmo reizi sasauca sapulcē, viņš teica: “Mēs viens otru uzrunāsim ar tu, jo aiz tā “tu” seko pavisam cita saruna. Tu esi kļūdījies, tev tā nevajadzēja – tas skan citādi nekā, ja es saku drūmi: “Te ir kļūda.” Jeb – tu dari to un to.” Šo “tu” vismaz mākslas darbinieku vidē viņš saglabāja arī tad, kad bija 1959. gads un mēs zinājām, ka tas ir beidzies. Tomēr, lai kur mēs satikāties, es paskatījos acīs un zināju, ka tas cilvēks domā tāpat kā es. Kā jūs domājat – no kurienes nāk Rakstnieku

¹⁴ Voldemārs Kalpiņš (1916–1995) – 1953.–1958. g. Latvijas PSR kultūras ministra vietnieks, 1958.–1962. g. kultūras ministrs, 1949.–1952. un 1954.–1958. g. arī radošo savienību laikraksta “Literatūra un Māksla” redaktors.

¹⁵ Osvalds Darbiņš (1905–1983) – pirmais “Rīgas Balss” redaktors 1957.–1959. gadā.

savienība, kas zināmā laika periodā pēc savas nozīmes bija faktiski ieņēmusi otrās Kultūras ministrijas vietu? No kurienes sākās Atmoda? No Rakstnieku savienības, kurā mēs turpinājām to pašu, ko Voldemārs Kalpiņš ar Berklavu darīja, – norunāt, ka nelaidīsim Rīgā iekšā cilvēkus, kuri negrib mācīties latviešu valodu, saglabāsim savu kultūru, dabūsim atpakaļ Blaumani, visu to, uz ko mēs balstāmies, atbalstīsim savus teātrus, lai attīstās glezniecība, mūzika, rakstniecība. Tā kā viņu upuris, viņu ieguldījums nebija veltīgs. Labi, mums nebija to notikumu, kas bija Lietuvā, toties mūsu notikumi ir svarīgi arī šodien. Mums šodien tas pats ir jāturpina. [..]

Notikumus ap nacionāļkomunistu sagrāvi es labi atceros. Tas notika manā otrajā periodā (pēc darba “Rīgas Balsi”) Kultūras ministrijā. Mums izdevās mudināt aizsargāt Staburagu. Voldemārs Kalpiņš aizsāka vēl daudz ko citu visā Latvijā. Un tad pienāca diena, ko neaizmirsīšu nekad mūžā. Viņš mani, kā parasti, iesauca kabinetā. Nodomāju, ko nu tagad – vai Latgalē mēģināsim latviešu teātri dibināt, kāds būs mans jaunais uzdevums? Viņš saka: “Vai jums ir, kur iet?” Kā – kur iet? “Vai jums ir, kur iet projām?” Jā, es atbildu, vakar man zvanīja no Rakstnieku savienības un piedāvāja dramaturģijas konsultanta vietu aizejošā Jūlija Vanaga vietā. “Tad ejiet ātri un neskatieties atpakaļ!” Un es tā darīju. Pēc neilga brītiņa viņš tika noņemts. Paldies Dievam, viņu neizsūtīja – ar Viļa Lāča gādību viņam izdevās palikt Raiņa Literatūras un mākslas vēstures¹⁶ muzejā. Bet man šis laiks – es nezināju, kā to nosaukt, – palika uz visu mūžu kā vissvarīgākā lieta, ko cilvēks var darīt. Domāt ne tikai par to, kā es izdzīvošu, cik man būs naudas, cik es izdarīšu, bet domāt par to, ka mēs esam kopība, kurai jā saglabā savas vērtības. Rakstnieku savienībā mēs panācām, ka paši noteicām savu darbību, lai mums neviens nejaucas iekšā, lai mums ir tiesības. Un mēs bijām pēc nozīmes otra Kultūras ministrija, un mēs pieņēmām tik lieliskus lēmumus un tā darbojāmies, ka varējām panākt Atmodu. Un tas ir šajā periodā – lai kā jūs to nosauktu – padarītā rezultāts. Mums vajadzētu atcerēties to lielisko ieguldījumu, ko deva šie cilvēki, un mēģināt to turpināt.

D. B.: Tā laika notikumi vienmēr tiek saistīti tieši ar Berklava personību, savā ziņā viņš personificē nacionāļkomunistu darbību, kaut gan bija daudzi citi cilvēki elitē, kuri veicināja liberalizāciju. Vai tajā laikā jūs Berklavu uztvērāt kā tik svarīgu figūru?

L. A.: Es uztvēru viņu kā svarīgu figūru, jo zināju, ka Voldemārs Kalpiņš ar tādu brīvību nevarētu citādi realizēt savus nodomus – ka viņam ir, neteiksim, aizmugure, bet plecs.

D. B.: Bet Vilis Lācis, piemēram?

L. A.: Man šķiet, ka tas bija vairāk tā sakritis. Vilis Lācis bija precējies ar Voldemāra Kalpiņa māsu Veltu, žurnāla “Zvaigzne” galvenā redaktora vietnieci, faktiski vadītāju. Savukārt Voldemāra Kalpiņa sieva bija Vera Kacēna, kura organizēja Staburaga aizstāvību 1958. gadā.

J. S.: Viņu dzīvokļi atradās blakām. Viņi bieži gāja ciemos viens pie otra.

¹⁶ Pēc atcelšanas no kultūras ministra amata V. Kalpiņš bija šā muzeja (tagad Rakstniecības, teātra un mūzikas muzejs) direktors.

L. A.: Bija runa par to, ka visas pilsētas mērogā ir savs cilvēks. Viss, ko mēs darījām, notika koordinācijā. Tāpēc priekš manis Berklava vārds bija ar ārkārtīgi labu, nozīmīgu skaņu. Un ziņa par to, ka beigusies viņa darbība... Bet sēkla bija iesēta. To nevarēja mainīt tas, ka vienu izsūta, otru atceļ, citi paši aizbēg.

Voldemārs Krustiņš: Tika runāts par intelīģences procesiem Rīgā. Es varētu piebilst par to, kas notika laukos, par to, kas notika ap mani. Tajā laikā es nebiju pietuvināts ne Berklavam, ne Kalpiņam, bet atrados pavisam citā jomā un citā līmenī. Domāju, ka process, kura apogejs bija Berklava darbība, sākās krietni agrāk, norisa diezgan pastāvīgi un, manu prāt, arī slēpti, jo to nevarēja reklamēt, izstāstīt vai skaļi apspriest. Martā nomira Staļins, un septembrī es iestājos Rīgas Pedagoģiskajā institūtā. Divus gadus bija ārkārtīgi interesanta situācija – mēs redzējām, kā pārorientējas pasniedzēju sastāvs. Profesors Loja¹⁷, valodnieks, tāds ļoti liels vīrs raudāja! Raudāja auditorijā nekautrējoties un paskaidroja, ka tās ir priekša asaras, jo viņam nav jāsludina melīgā Marra¹⁸ mācība. Pēc Staļina nāves tika nomainīts dekāns, kurš latviski neprata ne vārda. Viņa vietā nāca Tamāra Fomina, speciāliste antīkajā literatūrā, cilvēks, kurš perfekti pārzināja latīņu, grieķu valodu. Mainījās kadri. Mēs piedzīvojām tādu lektoru kā profesoru Ati Ņeniņu, kuram tika piedots izteiciens “mēs, luterāņu ticības marksisti”, kas nav zināms, kā būtu beidzies citos apstākļos. Laiks tiešām mainījās. Literatūras kursu mācīja Čakara kungs¹⁹, samērā objektīvs mācību spēks. Tajā laikā sāka karjeru tādi jaunieši kā Eihvalds²⁰ un Rozenbergs²¹, kuru diemžēl vairs nav mūsu vidū. Kad beidzu institūtu, bija jāizšķiras, vai mani nosūtīs uz kādu skolu vai citur, tad pie manis vērsās ar jautājumu, vai students Krustiņš negribētu iestāties partijā. Persona, kas mani aicināja, izrādījās viena no Berklava pulciņa un tika izraidīta no Ministru padomes. Viņas uzvārds bija Erenštreite²². Institūtā viņai bija pienākums pelnīt maizi ar politekonomijas kursa lasīšanu. Es jutu, bet tikai vēlāk sapratu, ka notika zināma personu taustīšana. Zinu, ka ir bijuši arī citi tādi gadījumi, tāpēc man šķiet, ka Berklava apkārtne nebija gluži pasīva – viņi vāca iespējamo kadru rezervi. Tas notika Rīgā

¹⁷ Jānis Loja (1896–1969) – valodnieks.

¹⁸ Nikolajs Marrs (1865–1934) – krievu valodnieks, Kaukāza etnogrāfijas un lingvistikas speciālists, orientālists. Radīja lingvistisku teoriju (t.s. jafetisko teoriju) par visu pasaules valodu radniecību, kas 20. gadu beigās ieguva oficiālu PSRS varasvīru, to skaitā J. Staļina atbalstu un līdz pat 1950. gadam tika propagandēta kā vienīgā marksistiskā valodniecības teorija. Tomēr 1950. gadā J. Staļins publicēja darbu “Marksisms un valodniecības jautājumi”, kurā Marra mācību pasludināja par nemarksistisku. Marra teorijas monopols stipri aizkavēja valodniecības attīstību Padomju Savienībā, lai gan tajā bija arī atsevišķi zinātnes attīstībai auglīgi postulāti.

¹⁹ Oto Čakars (1908–1999) – literatūrzinātnieks un pedagogs.

²⁰ Vilnis Eihvalds (1928–1998) – literatūrzinātnieks.

²¹ Jānis Rozenbergs (1927–2006) – folklorists.

²² Emma Erenštreite (1912–1986) – no veco komunistu plejādes, LKP sekretāra 1940.–1941. g. Roberta Neilanda atraitne. 1959. g. strādāja par referenti LPSR Ministru padomē. Vēlākajos gados aktīvi iestājās par lībiešu valodas un kultūras saglabāšanu. Parakstīja 17 komunistu vēstuli.

un arī Dobeles rajonā, kur mani aizsūtīja darbā par rajona avīzes “Brīvais Darbs” atbildīgo sekretāru (1959–1960). Padomju laikā Dobeles rajons bija kā tāds tramplīna rajons, kur parasti nosūtīja partijas vīrus, kurus vajadzēja paaugstināt, – lai viņi izietu rajona vadības stāžu, jo, kurš nebija bijis rajona komitejas sekretārs, nevarēja kļūt par Centrālkomitejas sekretāru. Tajos divarpus gados, kurus tur pabiju, es redzēju, ka partijas aparātā notika diezgan redzamas pārmaiņas. Rajona komitejā pirmo reizi, līdzīgi kā Rīgā, par organizācijas nodaļas vadītāju tika latvietis. Līdz tam tas tradicionāli bija citas tautības cilvēks. Pirmo reizi Dobeles rajonā par partijas komitejas otro sekretāru kļuva arī cilvēks, kurš prot latviski. Par ideoloģijas sekretāru kļuva Ervīds Grinovskis. Tiesa, nepagāja necik ilgs laiks, kad viņu izspēra laukā. Jau tad viņam parādījās tādas “īpatnības” kā patstāvīga runāšana, kas tika uzņemta ar vieglu smaidu – nu tas ir Grinovskis. Šī vide sāka radīt iespaidu, ka pārmaiņas domāšanā tomēr notiek. Tas ļāva arī man aprunāties ar cilvēkiem, ciktāl nu toreiz varēja viens otram uzticēties, ar ko viņi bija neapmierināti. Pirmkārt bija netaisnības jeb atstumtības sajūta, ka latviešu tautības kadri netika pie drošākajiem amatiem, turklāt netika pat cilvēki ar zināmu komunistu stāžu. Arī Berklavs bija no tiem, kuri netika amatā, kur lemj lielo politiku. Arī rajonu līmenī uzmanījās, vai nāk latvietis no vecajām republikām vai vietējais. Viens, ko es tagad saprotu, bija tas, ka komunisti, kas Ulmaņa laikā bija cīnījušies par komunisma ideāliem, redzēja, ka tie nepavisam neattaisnojas un nav arī viņiem iespējas kaut ko darīt lietas labā. Kādā vēlākā sarunā Indriķis Pinksis²³, kurš toreiz bija, šķiet, Latvijas Arodbiedrību padomes priekšsēdētājs, arī viens no 1959. gadā represētajiem, man atzina, ka tā attieksme viņu – vecu cīnītāju personīgi smagi aizvainoja. To var attiecināt arī uz Berklavu un citiem. Viņi neieņēma cerētās pozīcijas, un tiem, kuri bija sēdējuši cietumā, komunisma ideāli šķita pavisam citādāki nekā tas, kas notika pēc tam. Vēl viens piemērs, kas raksturo kadru politiku. Uz Dobeles rajonu tika atsūtīts vēlākais Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētājs Pēteris Strautmanis²⁴. Par viņu es droši zinu, ka

²³ Indriķis Pinksis (1910) – 1958.–1959. g. Latvijas Republikāniskās arodbiedrību padomes priekšsēdētājs. Viens no vadošo kadru jaunās paaudzes pārstāvjiem, tāpat kā E. Berklavs, bijušais frontinieks. 1959. g. atbrīvots no amata kā E. Berklava domubiedrs. I. Pinksis tika apsūdzēts arī par to, ka it kā pirms LKP 15. kongresa esot piedalījies grupā, kas aģitējusi balsot pret Fjodora Kašņikova ievēlšanu LKP CK 2. sekretāra amatā.

²⁴ Pēteris Strautmanis (1919–2007) – 1958.–1960. g. LKP Dobeles rajona komitejas 1. sekretārs, 1960.–1965. g. LKP CK sekretārs, pēc tam līdz 1974. g. LPSR Ministru padomes priekšsēdētāja 1. vietnieks, 1974.–1985. g. LPSR Augstākās padomes priekšsēdētājs un PSRS AP priekšsēdētāja vietnieks. Paradoksāli, taču, lai gan P. Strautmanis bija E. Berklava paaudzes komunisti (1940.–1941. g. komjaunatnes Talsu apriņķa komitejas instruktors, kara laikā bija latviešu strēlnieku divīzijā, 1944. g. padomju partizānu vienības komandieris Vidzemē) un tika uzskatīts par liberāli (to apliecina arī viņa aktīvā dalība Latvijas Neatkarīgās Komunistiskās partijas veidošanā 1990. g.), nacionālkomunistu sagrāvē viņa karjeru ietekmēja pozitīvi. LKP CK plēnumā 1960. g. 26.–27. janvārī pilnībā tika nomainīta LKP vadība. Par LKP CK 1. sekretāru ievēlēja A. Pelši, par 2. sekretāru – Mihailu Gribkovu, bet par sekretāriem – Augustu Vosu, Ādolfu Miglinieku un Pēteri Strautmani.

viņš bija cilvēks, kurš bija stipri aizvainots par to, ka netika novērtēts. Viņa augstākais amats reālajā varā bija Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieks. Kaut arī pirmais vietnieks lauksaimniecībā, augstāk viņš netika, lai gan viņa inteliģences līmenis bija nesalīdzināmi plašāks nekā vienam otram citam. Lūk, arī Strautmani atsūtīja uz Dobeles rajonu, lai iziet partijas stāžu (viņš bija bijušais partizānu vienības komandieris) un aizvietotu no Krievijas atsūtīto latvieti Nikolaju Bisenieku²⁵, kurš pārzināja lauksaimniecību. Strautmanis bija stalts, iznesīgs un reprezentatīvs cilvēks. Toreiz notika daži anekdotiski gadījumi, kādi varēja notikt tikai tajā laikā.

Strautmanis kā cilvēks, kurš nepazīst Dobeles rajonu, paaicināja, vai Krustiņš varētu rīt no rīta viņam parādīt, kur te atrodas kolhozi. Es strādāju Dobeles rajona laikraksta redakcijā. Strautmanis nekad nebrauca kopā ar ceturto sekretāru, kā laukos sauca šoferi, jo šoferi strādāja rajonu komitejās gadiem ilgi un zināja visu, arī to, kas viņiem nebūtu jāzina, tāpēc Strautmanis vienmēr brauca pats. Taču viņš nepārzināja rajonu un laikam kaut kādā mērā man uzticējās, jo mēs kopā braucām bieži. Tā vienā rītā bija jārada Ždanova kolhoza robežas. Strautmanis bija ievērojais nenovāktu sienu un nolēma uzmeklēt kolhoza priekšsēdētāju. Meklējam kolhoza priekšsēdētāju Oižanovski – sieva saka, ka mājās nav. Strautmanis saka, lai atrod. Nābaga vīrs slēpās uz kūtsaugšas. Novelk sieva viņu lejā – maza auguma cilvēks, pārbijies kā diegs. Strautmanis jautā, kam tas nenovāktais siens. Viņš atbild – tas nav Ždanova kolhoza, bet Blāzmas siens. Labi, Strautmanis saka, lai parādu, kur ir Blāzmas kantoris. Braucam turp. Priekšsēdētājs tur atšķirībā no iepriekšējā ēd jau brokastis. Tas notiek apmēram ap 5–6 rītā, ļoti agri. Bet šis priekšsēdētājs pirmo sekretāru vēl nebija redzējis un nezināja, ar ko viņam ir darīšana. Bet nepārbīstas tik ļoti – viņš saka: man viss ir kārtībā, ziņas ir nodotas, siens ir novākts. Kam tas siens? Kas par niekiem, viņš saka, ko tas Oižanovskis melo, tas taču ir Ždanova siens. Ziniet, beidzās ar to, ka Strautmanis tajā dienā sasauca rajona komiteju, uz kuru izsauca zemes pārzini, lai noskaidrotu kolhozu robežas un to, kurš un par ko ir atbildīgs. Tagad tas izklausās smieklīgi, bet toreiz tā sāka ievest kārtību. Citu reizi Strautmanis Auros jautā, kad govīs ir izlaistas ganībās. Tad un tad. Tad jau ir izslauktas? Protams. Viņš uzvelk zābakus, iet uz lauku un liek piedzīt vienu govī. Pirmais sekretārs ņemas slaukt – un, ziniet, piens tek. Vai cits gadījums, kā mūs ar Strautmani arestēja. Arestēja Dobeles milicis Markovskis. Strautmanis lūdza viņam parādīt, kas notiek ar Dobeles pilsdrupām. Tajos laikos mašīna bija kā vizitkarte, kas skaidri vēstīja, kurš tajā brauc. Strautmanis brauca ar volgu. Jebkurā rajonā bija tikai divas volgas. Ja tādu redzēji, zināji, tātad brauc izpildkomitejas priekšsēdētājs vai pirmais sekretārs. Aizbraucām uz drupām, Strautmanis stāv un skatās – slimo acu dēļ viņš pastāvīgi

²⁵ Nikolajs Bisenieks (1906–1981) – 1954.–1960. g. LKP CK sekretārs. Krievijas latvietis, kas nerunāja latviski, tomēr daudzos jautājumos simpatizēja nacionālkomunistiem, par ko arī kritizēts PSKP CK aparāta komisijas ziņojumā, kas tika apspriests LKP CK birojā 1959. g. 20.–21. jūnijā un bija pamats J. Kalnbērziņa ziņojumam 7.–8. jūlijā slēgtajā CK plēnumā, par it kā nacionālistiskām tendencēm un par to, ka “daudzu jautājumu apspriešanā aizstāv neveselīgus uzskatus”. Lai gan N. Bisenieks jūlija plēnumā centās norobežoties no E. Berklava, tomēr arī viņa partijas karjerai tika pielikts punkts.

nēsāja melnas brilles. Bet milicis Markovskis, salasījies amerikāņu spiegu aprakstus, kas laikam paredzēja, ka spiegi vienmēr valkā melnas brilles, ņem ciet Strautmani. Milicis Markovskis paziņo, ka Strautmanim būs jābrauc viņam līdzī noskaidrot personību, vispār neko nevaicājot pirmajam sekretāram pašam. Redzu, ka Strautmanis kļūst sarkans, tomēr viņš milicim saka, lai tas brauc pa priekšu. Tā nu pa Rīgas šoseju pa priekšu uz velosipēda minas milicis Markovskis, kurš ar medaļām apkāris visu krūtežu, bet aiz viņa lēni velkas pirmais sekretārs ar volgu, un tā līdz milicijas iecirknim. Tur viņš mums pieteica gaidīt, kamēr izsauks, bet pats iet iekšā ziņot par aizturēšanu. Dežurants nav tik dumjš, pa logu redz, ka pavisam nav vairs labi, skrien uz otro stāvu pie priekšnieka un ziņo, ka aizturēta pirmā sekretāra mašīna (pašu sekretāru viņš vēl nebija ieraudzījis). Priekšnieks liek atlaist mašīnu un saka, ka tādām nevajag ķerties klāt, bet to milici lai nolaiž pa trepēm zemē. Tas arī burtiski tika izdarīts. Pēc tam laikrakstā “Cīņa” nākamajā LKP CK plēnumā vai aktīvā atrodu ziņu, kurā Pelše ar lielu pacilātību ziņo, ka mums ar nacionālismu jācinās un nevienam nav ļauts nacionālisms, tāpēc Dobeles rajona milicijas priekšnieks, kurš ir aizvainojis savus kadrus, tiek atlaists no darba. Viņa uzvārds bija Zeps. Aiz visa tā “nacionālisma” slēpās šis gadījums.

Vēl viena lieta. Aizbraucām uz sovhozu pie pašas Dobeles. Toreiz sovhozi bija ļoti nekārtīgi, netīrīgi. Valsts pārņēma to, kur nolaištības dēļ nevarēja kolhozu taisīt. Direktors pirmajam sekretāram Strautmanim izrāda kūti un kā lielidamies stāsta, ka esot viņiem labs bullis un ka “мы его назвали Латышом”. Atbraucam atpakaļ uz rajona komiteju. Mani izsauc Strautmanis – redzēji, kas tur ir? Jā, bet tomēr nesapratu, kas man tur bija jāparedz, jo neredzēju neko vairāk kā parasto nekārtību un netīrību. Priekšnieks kļūst sarkans un saka: tev ir jāuzraksta ziņojums (nevis raksts avīzei), kuru nosūtīt uz Rīgu, jo to direktoru noteikti vajag noņemt no amata. Viņš pateica priekšā, lai rakstu, ka kūti pārāk daudz mēslojuma aizplūst. Tad sapratu, ka sovhoza direktoram tomēr nevajadzēja to bulli gluži par latvieti saukt. Secinājums ir tāds, ka uz nacionālkomunismu veda daudzas negatīvas sadzīviskas ainas un konflikti. Tas process risinājās labu laiku, līdz varēja sākt runāt un darīt. Pieņemu, ka Strautmanis bija figūra, kuru gribēja izvirzīt, bet bija brīdis, kurā virzīšana tika apstādināta. Bija cilvēki, kuri tālāk netika ne pie kādiem apstākļiem. Ilustrācijas dēļ – tas pats Alberts Kauls, par kuru tik daudz runāts un rakstīts, nekad nebija Centrālkomitejas loceklis. Arī Zinātņu akadēmijā bija daži apturētie. Esmu dzirdējis no tālaika aprindām, ka viens no piebremzētajiem bija Samsons²⁶.

J. S.: Jā, Vilis Samsons politiskajā karjerā patiešām bija piebremzēts.²⁷

V. K.: Tas no liecinieku teiktā. Bet par anekdotiskajiem gadījumiem – diemžēl domāju, ka tādi bija ne tikai Dobelē.

²⁶ Vilis Samsons (1920) – 1950.–1960. g. LPSR izglītības ministrs, pēc tam LPSR ZA galvenais zinātniskais sekretārs.

²⁷ V. Samsona “piebremzēšanas” iemesls bija tas, ka viņš piekrita uzskatam (kuru atbalstīja ne tikai E. Berklavs, bet arī A. Pelše, kā arī pārējo Baltijas republiku vadība), ka izglītības politikā ir jāņem vērā republikas īpatnības, tāpat arī viņa laikā skolās ieviesa Latvijas vēstures un Latvijas ģeogrāfijas mācīšanu. Tomēr galvenais izglītības politikas kritikas iemesls acimredzot bija tas, ka izglītības un zinātnes joma LPSR Ministru padomē bija E. Berklava pārziņā.

J. S.: Vienu mazu repliku par izglītību. Berklavam un viņa apkārtējiem nebija augstākās izglītības. Viņi bija bijušie pagridnieki. Krūmiņš Vilis universitāti pabeidza vēlāk, neklātienē, viņš interesējās par bioloģiju un dabaszinātnēm. Bet Berklavs – tikai augstāko partijas skolu. Tas pats arī ar Ozoliņu, ar Strautmani. Bet viņi bija ļoti inteligēnti cilvēki, iekšēji inteligēnti. Ar Strautmani man iznāca saskare, jo viņš bija Dabas un pieminekļu aizsardzības biedrības priekšsēdētājs. Ļoti patikama sadarbība bija – viņš tiešām saprata, kas ir novadpētniecībā vajadzīgs, un bija viens no inteligēntākajiem partijas vadītājiem. Kalnbērziņam²⁸ gan jau 1940. gadā iedeva pat profesora nosaukumu kā marksisma profesoram Miške²⁹ Latvijas Valsts universitātes Marksisma-ļeņinisma katedrā.

V. K.: Viņš bija beidzis sarkano profesūru³⁰.

J. S.: Jā, tāpat kā Valeskalns³¹. Samsons jau arī nav beidzis universitāti³², bet varbūt tas tomēr nav tik būtiski.

Irēne Šneidere: Gribētu tomēr drusku iebilst. Ko un kāpēc? Savas pārdomas (ar jautājuma zīmi) balstu pirmkārt un galvenokārt uz arhīva materiāliem, bet arī es pazinu ļoti labi vismaz dažus cilvēkus, kuri bija pieskaitāmi pie nacionālkomunistiem un kuri zaudēja darbu 1959.–1960. gadā. To vidū arī “Cīņas” redaktors Pāvels Pizāns³³.

²⁸ Jānis Kalnbērziņš (1893–1986) – 1940.–1959. g. LKP CK 1. sekretārs. Viņa attieksme pret nacionālkomunistu darbību bija visai pretrunīga. J. Kalnbērziņš atbalstīja daudzus pasākumus, taču viņa nostāja bija neizlēmīga. Galu galā arī J. Kalnbērziņam 1959. g. 23. novembrī nācās atkāpties no amata.

²⁹ Vladimirs Miške (1895–1972) – kompartijas darbinieks un marksisma pasniedzējs. 1940. g. jūlijā atsūtīts uz Latviju no Maskavas. Sākumā bija viens no LKP laikraksta “Cīņa” redaktoriem, pēc tam Marksisma-ļeņinisma katedras vadītājs LVU. Šo amatu ieņēma arī 1944.–1954. gadā.

³⁰ Sarkanās profesūras institūtu nodibināja 1921. g., lai sagatavotu VK(b)P augstākos ideoloģiskos kadrus un sabiedriski politisko disciplīnu pasniedzējus augstskolās. Kurss bija trīsgadīgs, vēlāk pielika klāt ceturto apmācības gadu īpaši spējīgiem studentiem. 1930. g. institūta nodaļas pārvērtā par atsevišķiem sarkanās profesūras institūtiem, pavisam tādu bija 10. 1938. g. institūtus atkal apvienoja vienā mācību iestādē – VK(b)P Augstākajā marksisma-ļeņinisma skolā, kuru 1946. g. reorganizēja par Sabiedrisko zinātņu akadēmiju.

³¹ Pēteris Valeskalns (1899–1987) – Krievijas latvietis, atsūtīts uz Latviju uzreiz pēc Latvijas okupācijas. Sākumā bija izglītības ministra vietnieks, bet pēc Jūlija Lāča aresta 1941. g. janvārī kļuva par izglītības tautas komisāru. 1944.–1950. g. LPSR ārlietu ministrs, 1951.–1960. g. LPSR ZA akadēmiķis sekretārs, pēc tam ZA viceprezidents. P. Valeskalns bija beidzis Sarkanās profesūras institūtu.

³² Vilis Samsons beidza Rēzeknes skolotāju institūtu, kas bija vidējā mācību iestāde, bet vēlāk – Sabiedrisko zinātņu akadēmiju Maskavā.

³³ Pāvels Pizāns (1918–1971) – 1951.–1960. g. LKP laikraksta “Cīņa” redaktors. 1959. g. jūlija plēnumā tika kritizēts par to, ka “Cīņas” slejās esot iekļuvuši kaitīgi un pat nacionālistiski materiāli, piemēram, Zigmunda Skujiņa un Jezupa Laganovska stāsti, E. Berklava, V. Kalpiņa u.c. raksti, kuri pēc tam esot pārpublicēti “baltemigrantu” presē. Jau 1959. g. februārī LKP CK birojs P. Pizānu sodīja ar partijas rājienu par Jāņa Silazara dzejoļa “Gadu kāpnes” publicēšanu “Cīņā”. 1959. g. jūlija plēnumā P. Pizāns atzina vainu gan par J. Silazara dzejoļa, gan par J. Laganovska raksta publicēšanu, bet kā Žurnālistu savienības priekšsēdētājs – arī par pārējo kritizēto preses izdevumu (žurnāla “Zvaigzne” un avīzes “Rīgas Balss”) “kļūdām”. Tomēr tas viņu neglāba no izrēķināšanās.

Par nacionālajiem kadriem. Ja mēs rūpīgi lasām LKP 1953. gada jūnija plēnuma materiālus, tad tajos ir visi tie momenti, kuri pēc tam uzpeld nacionālkomunistu darbībā, – latviešu valoda, latviešu kultūra, pārmērīgā migrācija, rūpniecības nozaru disbalanss attīstībā. Visi tie jautājumi iezīmējās 1953. gada referātos, turklāt cilvēki plēnumā uzstājās – un tas bija liels sasniegums – latviešu valodā. Lai sastādītu stenogrammu krievu valodā, viņu referātus tulkoja. Un viens no jautājumiem, kurš 1953. gadā tika novirzīts no Maskavas, no Berijas, Latvijai, bija nacionālo kadru izvirzīšana vadošajos amatos visās jomās – ekonomikā, tirdzniecībā, kultūrā, izglītībā. Jā, pēc tam tas it kā noplaka, bet pēc Berijas apcietināšanas ar Hruščova atnākšanu to cilvēki atcerējās jau pirms partijas 20. kongresa. Centrālkomitejas norādījumi nebija mainīti, un tiešām jau 1954., 1955., 1956. gadā neatkarīgi no Berklava notika nacionālo kadru izvirzīšana. Izrādījās, ka ir pietiekoši daudz cilvēku, kuri bija spējīgi un gatavi ieņemt vadošus amatus. Turklāt viņi, ja runājam par Vili Krūmiņu un citiem, uzreiz pēc kara tika sūtīti mācīties uz Maskavu Augstākajā partijas skolā, kas bija pirmais pakāpiens, lai tiktu kaut kādos atbildīgajos amatos. Ir vēl viens faktors, kas jāatceras, runājot par nacionālkomunistiem, – Latvija ir PSRS sastāvā, lielā mērā Latvijas Komunistiskās partijas politiku, Ministru padomes darbību nosaka ne Rīgā, bet Maskavā.

Atgriežoties pie nacionālajiem kadriem – viņiem tagad ir augstākā partijas izglītība, viņi ir gatavi ieņemt amatus. Viņi ir cilvēki brieduma gados. Dažiem ir pagrīdes pieredze, bet tādu nav daudz, jo Latvijas Komunistiskā partija pagrīdē nebija skaitliski liela. Toties daudzi ir izgājuši karu, kur viņi guva pieredzi valdīt pār cilvēkiem, komandēt un organizēt. Viņi ir gatavi vadītāji. Un tā 50. gadu otrajā pusē ne tikai Latvijas Komunistiskās partijas vadībā, bet arī Ministru padomē, ministrijās atnāk ne gluži jauna plejāde, bet drusku citādi cilvēki, nekā tas bija Staļina laikā. Un te mēs nonākam pie Berklava faktora. Pirmais, kas jebkuram ienāk prātā, pieminot vārdu “nacionālkomunisms”, ir Berklavs. Bet vai tiešām tas tā ir bijis? Jebkuram līderim ir jābūt savai komandai – cilvēkiem, kuri viņam uzticas, kuri ir domubiedri un ir gatavi atbalstīt un atbalsta līdera nostādnes. Vai tādi cilvēki ir bijuši Latvijas PSR vadībā? Nenoliedzami. Bet vai Berklava darbības vērtējums ir tikai ar plusa zīmi? Varbūt bija arī mīnusa zīme? Subjektīvu iemeslu dēļ viņš nespēja izveidot saliedētu komandu, kura viņu atbalstītu grūtajā brīdī 1959. gadā. 1959. gada 24. jūnija biroja sēdes stenogramma, vēlāk CK plēnuma stenogramma liecina, ka Berklavam komandas nebija, kaut gan bija cilvēki, kuri bija gatavi viņu atbalstīt, – kāds Kultūras ministrijā, cits Rīgas pilsētas partijas komitejā, Strautmanis rajonā, un tādu rajonu sekretāru nebija maz.

V. K.: Arnolds Deglavs³⁴ Jūrmalā.

³⁴ Arnolds Deglavs (1904–1969) – 1940.–1941. un 1944.–1951. g. Rīgas pilsētas izpildkomitejas priekšsēdētājs. 1951. g. janvārī izslēgts no kompartijas un atcelts no Rīgas pilsētas IK priekšsēdētāja amata par to, ka 1940. g. cietumā rakstiski atteicies no politiskas darbības. 1954. g. uzņemts par partijas kandidātu, pēc gada – par pilntiesīgu biedru. 1967. g. atjaunots kompartijas stāžs kopš 1927. gada. 1951.–1955. g. strādāja Latvijas Valsts izdevniecībā. 1955.–1957. g. Kultūras ministrijas Republikāniskā grāmatu tirdzniecības kantora pārvaldnieks. 1957. g. janvārī–1958. g. maijā Rīgas pilsētas Tirdzniecības pārvaldes priekšnieks. 1958. g. maijā–1961. g. aprīlī Rīgas pilsētas izpildkomitejas priekšsēdētāja vietnieks, no 1961. g. Jūrmalas pilsētas izpildkomitejas priekšsēdētājs.

I. Š.: Jā, Deglavs Jūrmalā. Jā, viņi ir bijuši visur, bet kur tie cilvēki palika 1959. gada jūnijā un jūlijā? Pēc tam viņi tika noņemti no amatiem. Berklava raksturs, viņa godkārība, valdonība, liderisms (ne līdera īpašības) tomēr neļāva ap viņu izveidoties tādai vienotai domubiedru grupai, kāda bija Lietuvā Antanam Sniečķum³⁵ un kas viņu atbalstīja un neļāva sasist katru atsevišķi, kā tas notika Rīgā. Un Maskavā Latvijas Centrālā komiteja tika vērtēta kā vienkārši priekšzīmīga arī 50. gadu otrajā pusē. Gribētu dzirdēt jūsu domas par Berklava faktoru – par pozitīvo zinām; bet vai nacionālkomunisma sagrāvē nebija viņa paša vaina?

S. K.: Kāpēc mēs pieņemam, ka nacionālkomunisma diskursa virzītājspēks bija Berklavs un ap viņu pulcējās citi cilvēki? LKP CK plēnumu stenogrammās un citos dokumentos līdz 1959. gadam patiešām ir drosmīgas idejas, taču teksti nerada iespaidu, ka tiem, ko mēs saucam par nacionālkomunistiem, būtu bijusi izpratne par idejiskās platformas kopību. Mani patīkami pārsteidza Kalpiņa drosmīgs un pamatots uzbrukums Pelšem kādā plēnumā. Pelše bija spiests pazemīgi taisnoties. Domāju, reformatoru problēma bija savstarpējās komunikācijas, kaut kādas organizētības trūkums.

I. Š.: Nav pat runas par organizāciju – organizatoriski to nevarēja noformēt tāpēc, ka tā būtu opozicionāra grupa. [Sniečķum bija kaut kas. – S. K.] Sniečķum bija domubiedri. Daļēji uz to atbild Vilis Lācis kādā stenogrammā ar vārdiem: “Diemžēl mēs ļoti daudzus jautājumus apspriedām, ne sēžot pie galda, bet starpbrižos kuluāros.” Tā bija. Jautājums ir – vai Kalpiņš un pārējie uzskatīja Berklavu par savu līderi? Berklavs sevi par tādu uzskatīja, bet – citi? Viņi ieņēma pietiekoši augstus amatus un tāpēc uzskatīja, ka viņi ir domubiedru grupa, ka katrs veic kopīgu darbu savā amatā. Kopēja viņiem bija doma pagriezt komunisma ideju ar seju pret cilvēkiem. Cilvēku dzīve, sadzīve, apgāde Latvijā 50. gados taču bija nožēlojama. Būdam pārliecināti komunisti ar pagrīdes stāžu, tādat idejiski komunisti, viņi saprata, ka nevar iet pie tautas, jo viņiem nav, ko teikt. Tomēr Latvija ir maza, viņi nebija sarāvuši saites ar tautu un gribēja nedaudz pagriezties pret tautu, bet – katrs savā vietā. Taču ir taisnība, ka stingras norunas šo cilvēku starpā nebija. Viņi darbojās izklīdēti, katrs savā amatā.

S. K.: Te arī jāmeklē atbildes atslēga. Ir jārekonstruē šo cilvēku komunikācijas matrica. Protams, par frakciju mēs to nevaram saukt, savukārt domubiedru grupa nav socioloģisks jēdziens. Ir jānoskaidro, kā viņi ieguva informāciju par notiekošo Maskavas un Rīgas kuluāros, kā apmainījās ar to. Jūsu doma, ka katrs savā vietā mēģināja kaut ko darīt, šķiet, ir precīza “diagnoze” – atsevišķās darbības neveidoja sinerģētisko efektu. Darbības bija izklīdētas telpā, un, domāju, tas radīja iespaidu, ka dažī cilvēki vienkārši kaut ko eksperimentē, lai nostiprinātu varas pozīcijas rajonā, avīzes redakcijā vai CK. Pietrūka plašāka politiskā konteksta un viltīgu atsauču uz komunisma autoritātēm, lai pamatotu interesi par emigrācijas literatūru un publicistiku. Domubiedri bija klāt tikai domās, bet svarīgajās diskusijās viņi nedalījās ar solidāro atbalstu. Konservatoriem varēja rasties pamatots priekšstats, ka oponentus var apkarot pa vienam. Atšķirībā no

³⁵ Antans Sniečķus (1903–1974) – 1936.–1974. g. Lietuvas KP 1. sekretārs.

Sniečkus viņiem nebija neformālo saziņas kanālu ar centru. Vai Sniečkus nebija saradojies ar Suslovu?

D. B.: Viņam ar Suslovu bija draudzīgas attiecības, jo Suslovs bija Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas CK Lietuvas biroja priekšsēdētājs 1944.–1946. gadā.

I. Š.: Jebkurā gadījumā Sniečkum bija aizmugure Maskavā.

S. K.: Es pat nedomāju par aizmuguri. Sniečkum bija informācija par noskaņojumiem un spēku samēru Kremli. Vismaz cilvēkiem viņa apkārtnē bija priekšstats, ka priekšnieks zina ko vairāk. Latvieši neprata izmantot informāciju kā ieroci. 1959. gada 1. jūlijā PSKP CK Prezidijs uzklaušija informāciju par stāvokli Latvijas un Azerbaidžānas partijas organizācijās. Debašu laikā Hruščovs strauji mainīja savu pozīciju – sākumā bija noskaņots pret latviešu nacionālismu, bet sēdes beigās izteica viņiem uzticību, pat nožēloja, ka, pametot Rīgu, kritisko vēstuli izlasīja uzreiz lidostā un izbāra klātesošos. Tāds nu bija padomju laikā un ir arī tagad menedžments politiskajās organizācijās Latvijā – raidīt pretrunīgus signālus, ļaujot padotajiem, šajā gadījumā vietējām elitēm tos interpretēt, īstenojot savas iekšējās cīņas par valdnieka labvēlību. Pelšem, šķiet, 1959. gadā pirmo reizi izdevās interpretēt notiekošo savā labā. 1948. gadā viņa autoritāti inteliģences vidū iedragāja nespēja izrēķināties ar komponistu Oskaru Stroku. Viņa uzbrukumu Vilim Lācim atvairīja pats Staļins 1952. gadā. Neizdevās arī LKP CK plēnums par darbu ar inteliģenci 1957. gadā. Tas bija pārcelts no pavasara uz rudenī. Vilcināšanās rezultātā Pelše atkal palaida garām partijas ģenerālās līnijas pagriezienu. Atgādināšu, ka Maskava līdzīgu PSKP CK plēnumu plānoja 1956. gada decembrī, tomēr aprobežojās tikai ar slēgto vēstuli partijas organizācijām par politisko modrību. Tad sarosījās konservatīvie literāti, kas uzrīdīja Hruščovu rakstniekam Dudincevam; jūnijā, sagraujot “antipartijisko grupu”, tika diskreditēta ideoloģijas sekretāra Dmitrija Šepilova visnotaļ liberālā pozīcija mākslas jautājumos; augustā “Pravda” publicēja Hruščova tēzes par kultūras politiku, un tad radošās inteliģences problemātika pazuda no publiskā diskursa. Kad 9. oktobrī plēnumā Pelše rosina izbeigt “veģētārisko” attieksmi pret inteliģenci, izdevīgais brīdis jau ir nokavēts, “salna” jau ir garām. Plēnums bija “veģētārisks”, kareivīgus paziņojumus nepieņēma, pat “Literatūra un Māksla” nereaģēja uz nozarei svarīgo notikumu.

Pelšem neveicās laikam tāpēc, kā pārāk tieši izprata savus pienākumus rūpēties par doktrīnas tīrību, ignorējot valdnieka taktiskās vajadzības. Jādomā, ka arī viņam nebija neformālās saziņas kanālu ar centru, tāpēc viņš dogmatiski uztvēra “Pravdas” ievadrakstus, vispārināja tos, neizprotot taktiskās cīņas detaļas. 1951. gadā “Pravdā” publicētie raksti pret divām ukraiņu operām³⁶ un vienu dzejnieku³⁷ bija Staļina sūtīts signāls Ukrainas CK par neprasmī tikt galā ar nacionālismu rietumu apgabalos.

³⁶ 1951. g. 20. jūlijā “Pravda” publicēja kritisku rakstu par operu “Bogdans Hmeļņickis”.

³⁷ Domāts Volodimirs Sosjura (1898–1965) – viens no izcilākajiem ukraiņu dzejniekiem. 1951. g. 2. jūlijā “Pravda” publicēja ievadrakstu “Par ideoloģiskiem izkropļojumiem literatūrā”, kurā V. Sosjuru apsūdzēja nacionālismā par 1944. g. uzrakstīto dzejoli “Mīlēt Ukrainu”.

Pelše to saprata kā komandu sakārtot latviešu mākslu un ierosināja preses publikācijas pret Lāci, kritizējot novirzēs no socreālisma kanona. Tā kā varas resurss ir prasme interpretēt signālus, kam bez publiski pieejamas informācijas ir nepieciešama arī konfidencialā. Esam jau vairākkārt atzinīgi pieminējuši Kalpiņu. Līdz 1956. gadam viņš mācījās Maskavā Literatūras institūtā. Domājams, ka šis sakars ar Maskavas brīvdomātāju aprindām ir ietekmējis viņa visnotaļ drosmīgo uzvedību Rīgā. Lasot Latvijas Komponistu savienības kongresa stenogrammu, šķiet, ka jaunas vēsmas ienesa maskavieši un ļeņingradieši. Tie runāja gana drosmīgi, kamēr latvieši vēl bija bikli. Varbūt tāpēc, ka par norisēm centrā zināja tikai baumu līmenī. Nacionāļkomunisti neprata uztvert signālus no 1. jūlija PSKP CK Prezidija sēdes, neizmantoja kā argumentu Hruščova samierniecisko toni, kad viņš teica, ka latvieši paši spēs atrisināt problēmas un ka Lietuvā ir pat lielākas nacionālisma briesmas. Reformatori pat neprata manipulēt ar nacionālisma jautājumu, atdodot iniciatīvu Pelšem. Hruščovu uztrauca starptautiskais viedoklis, latviešu emigrācijas aktivitātes ārzemēs, “radiobalsu” kritika. Nacionāļkomunistiem bija prātīgas domas par kontrpropagandas uzlabošanu; viņu iniciatīvas latviešu kultūras mantojuma rehabilitācijā varēja uzspodrināt kompartijas tēlu... Pelše visu darīja rupji, radikāli, apkaroja ar policejiskām metodēm.

I. Š.: Vai Pelšem 1959. gadā bija aizmugure Maskavā?

S. K.: Diez vai. Hruščovs šajā Prezidija sēdē arī teica: nezinu, kas tas ir Pelše, bet man teica, ka viņš ir kārtīgs cilvēks. Būtiski, ka Pelšem nebija frontes pieredzes. Hruščovs cienīja frontiniekus. Skulptoram Ernestam Neizvestnijam pietika atteikt: “Es arī karoju frontē,” – lai Hruščovs mikstinātu toni. Pieņemu, ka Pelšes stiprums bija attiecību tīkla veidošana Latvijā. Jāpēta, ar ko viņš tikās, ar ko draudzējās, kādas iniciatīvas atbalstīja.

L. A.: Te izteiktā kritika nacionāļkomunistiem ir pārliecinoša, drusku tā nonāca arī līdz mums toreiz. Bet tik un tā – tas, ko viņi izdarīja, ir tāda vērtība! Mums nebūtu bijis Eduarda Smiļģa radošākā daiļrades posma, kad viņam no pilnīgas atstumtības atļāva atgriezties Dailes teātri. Mums nebūtu Brīvības pieminekļa un Mātes tēla Brāļu kapos. Iespējams, ne tik gudri, ne tik tālredzīgi, ne tik organizēti, tomēr viņi izdarīja ļoti daudz.

S. K.: 1. jūlija Prezidija sēdes gaita liek domāt, ka Maskava uztvēra Rīgas notikumus kā vietējās elites cīņu un šī konflikta risināšanu atstāja pašas elites ziņā. 1960. gada 15. decembrī Latvijas KP CK aizsūtīja uz Maskavu lūgumu atļaut “internēt” deviņus nacionāļkomunistus.

I. Š.: Ne gluži internēt. Lūgumu bija parakstījis Pelše, tas nebija apspriests birojā. Deviņus cilvēkus kā nomenklatūras darbiniekus Pelše lūdza Maskavai atsaukt no Latvijas. Sarakstā citu starpā bija Aleksandrs Ņikonovs³⁸.

³⁸ Aleksandrs Ņikonovs (1918–1995) – Latvijas krievs, dzimis Gauru pagastā, kompartijas darbinieks. 1951.–1961. g. LPSR lauksaimniecības ministrs. Pēc tam kad viņu atcēla no ministra amata, bija spiests pārcelties uz Krieviju, kur bija Lauksaimniecības zinātniskās pētniecības institūta direktors Stavropolē, bet kopš 1978. g. ieņēma dažādus augstus amatus Vissavienības Lauksaimniecības zinātņu akadēmijā, 1984. g. kļuva par tās prezidentu.

[Krūmiņš, Pizāns, Dzērve, Mūkins³⁹, Pinksis, Čerkovskis⁴⁰, Valters⁴¹ un Kreituss⁴². – S. K.] Kad pirmo reizi ieraudzīju to vēstuli, domāju – tā tad ne tikai Berklavs tika nosūtīts citā amatā uz citu apgabalu, bet izrādījās, ka tādas vēstules tolaik bija normāla parādība. Esmu tādas lasījusi, sākot ar 1953. gadu pēc Staļina nāves. Kalnbērziņš bija tādas parakstītājs. Dažkārt tas spēlēja mums par labu. 50. gadu sākumā Latvijā izveidoja apgabalus⁴³, kuru vadībai atsūtīja daudzus krievu tautības cilvēkus no Maskavas. Pēc tam 1953. gadā apgabalus likvidēja, un Kalnbērziņš rakstīja: tagad apgabalu nav – lūdzu, ņemiet atpakaļ kadrus, kurus atsūtījāt. Kā Maskava reaģēja uz Pelšes 1960. gada vēstuli? Izsaukt, aprunāties, lai Pelše vairāk tādus sarakstus nesūta. PSKP Centrālās komitejas nodaļas vadītājs bija izsaucis Pelši un izteicis cerību, ka vairāk viņš tādas vēstules nesūtīs. [Bija minēti politiskie motīvi. – S. K.] Jā, ka viņi ir nožēlojuši grēkus. Tātad Pelše gribēja bargāk sodīt savus īstos un iedomājamus politiskos pretiniekus nekā pati Maskava. Jau 1959. gadā Pelše bija saukts uz Maskavu un tika norādīts piebremzēt – ka viss jums ir kārtībā un nav ko trakot.

D. B.: Es gribētu pieminēt Berklava lomu un viņa nespēju radīt komandu. Jau tika minēts, ka komandu viņš nevarēja radīt, jo to automātiski uzskatītu par opozicionāru darbību. Pat aktīvas neoficiālas sarunas no karjeras viedokļa varētu beigties pietiekami slikti. Bet ir jāņem vērā, ka padomju sistēma faktiski bija izteikti hierarhiska – tiesības veidot komandu bija tikai pirmajām personām. Berklavs varēja tādu veidot Rīgas pilsētas vai ministrijas līmenī, bet ne republikas līmenī, kur tobrīd to varēja darīt Kalnbērziņš. Problēma bija tā, ka republikas līmenī nebija vienota varas centra, kas atbalstītu nacionālkomunistu centienus, bet Kalnbērziņa nostāja bija neskaidra. Viņam, kā teica Kruka kungs, īsti nebija izejas uz Maskavu, uz Centrālkomiteju, un viņš tos signālus interpretēja kā kuro reizi. Kurš tad bija galvenais – Lācis, Kalnbērziņš vai Berklavs? Iespējams, ka Berklavs šo svarīgo vietu varēja ieņemt tikai tāpēc, ka skaidra varas centra nebija. Lietuvas gadījumā Sniečkus, kura ietekme uz Lietuvu

³⁹ Edgars Mūkins (1915–1984) – vēl viens 1940.–1941. g. komjaunatnes darbinieku un frontinieku paaudzes pārstāvis. LPSR Valsts plāna komitejas priekšsēdētājs, no amata atbrīvots 1959. g. augustā. Līdz 1960. g. septembrim Liepājas Pedagoģiskā institūta direktors, pēc tam Liepājas kokapstrādes kombināta direktors.

⁴⁰ Pāvels Čerkovskis (1919) – baltkrievs pēc tautības, 1958.–1959. g. kultūras ministra vietnieks. Nokļuva nežēlastībā pēc konflikta ar Daugavpils pilsētas vadību. Savā ziņojumā Ministru padomes priekšsēdētāja vietniekam E. Berklavam viņš rakstīja, ka Daugavpili slikti gatavoja Latgales dziesmu svētkiem, kultūras dzīves vadītājiem ir negatīva attieksme pret latviešu valodu un kultūru. Atšķirībā no vairuma nacionālkomunistu 80. gadu otrajā pusē P. Čerkovskis nostājās Latvijas neatkarības pretinieku pusē.

⁴¹ Herberts Valters (1927) – LKP CK Propagandas un aģitācijas daļas vadītāja vietnieks 1958. g. decembrī – 1960. g. janvārī. Atbrīvots no amata “par izrādīto politiskā brieduma trūkumu”.

⁴² Viktors Kreituss – Krievijas latvietis. Rīgas pilsētas izpildkomitejas priekšsēdētāja pirmais vietnieks. Tika uzskatīts par “Berklava cilvēku” Rīgas vadībā. Tika atcelts no amata 1959. g. septembrī “par nopietnām kļūdām nacionālās politikas īstenošanā”.

⁴³ No 1952. g. aprīļa līdz 1953. g. aprīlim Latvijas teritorija bija sadalīta 3 apgabalos – Rīgas, Liepājas un Daugavpils.

daudzējādā ziņā nebūt nebija tik pozitīva, kā tagad bieži tiek apgalvots, bija cilvēks, kurš ar dzelzs rokas un intrigu palīdzību savus oponentus pamanījās atbīdīt no varas. Maskava vairākas reizes mēģināja viņu nomainīt, bet viņš vienmēr veikli pamanījās tikt vaļā no iespējamajiem konkurentiem. [Maskavas priekšā viņi bija vienoti. – I. Š.] Viņš necieta konkurentus, tāpēc komanda ap viņu bija vienota, jo neviens neiedrošinājās iebilst, un, kad 1959. gadā arī Lietuvā mēģināja izdarīt kaut ko līdzīgu kā Latvijā, nekas nesanāca. Sniečkus komanda bija pietiekami saliedēta un neļāva ielauzties intrigantiem un šķēlējiem atšķirībā no Latvijas, kur Pelšem izrādījās labas manevra iespējas.

J. S.: Īsi gribētu pieminēt Berklava, Krūmiņa un Kalpiņa attiecības. Vispirms – vai Berklavam bija grupa? Berklavs ar Vili Lāci un Kalpiņu personiski – ar ģimenēm – nekontaktējās. Vienu reizi viņš esot bijis Viļa Lāča dzīvoklī. Pie Kalpiņa – nē. Viņi uzskatīja, ka Berklavs raksturā esot pārāk šerps. Būtībā 1959. gadā gan Lācis, gan Kalpiņš pret Berklavu izturējās negatīvi, jo uzskatīja, ka viņš ar sava rakstura tiešumu un ar to, ka viņš nav atvainojies vai savas kļūdas “atzinis”, esot kaitējis Latvijai, tās savdabības uzturēšanai.

I. Š.: Berklavs atradās spēlē, bet neievēroja tās noteikumus, darot sliktu visiem.

J. S.: Tāpēc Lācis un Kalpiņš 1959. gada jūlijā bija pret Berklavu. Vilis Krūmiņš tobrīd gribēja tikt par pirmo sekretāru – un pat Maskavā bija tāda doma. Taču Berklavs uzskatīja, ka Krūmiņš zināmā mērā ir viņa nodevējs, jo viņš ir atkāpies no tiem principiem. Berklavs 2000. gadā bija atnācis uz Krūmiņa bērēm, mēs gājām kopā Meža kapos un mazliet runājām par šīm lietām. Berklavs teica, ka viņš Vilim Krūmiņam tagad esot piedēvis, ka tas 1959. gadā nav viņu aizstāvējis, ko viņš kā otrais sekretārs būtu varējis Maskavā darīt. Tomēr rūgtums pret Krūmiņu viņam palika, un 1988.–1989. gadā viņš ar Krūmiņu nav kontaktējies, kaut gan viens no galvenajiem lielās Mežaparka demonstrācijas 1988. gadā 7. oktobrī organizatoriem bija Vilis Krūmiņš ar latviešu strēlnieku apvienību, kurā Berklavs tajā laikā neatgriezās. Starp citu, 1988. gada Rakstnieku savienības jūnija plēnumā valdīja apmēram tāda pati noskaņa kā pie Berklava nost ņemšanas 1959. gadā. Sēž Pugo un citi draudīgiem, akmeņainiem ģīmjiem, tad Peters pieskrēja man klāt, lai kaut ko izlīdzinošu pasakot, lai nebūtu tā, ka Pugo pilnīgi apskaišas pēc Vulfsona runas. Peters bija uztraucies, ka 1988. gads vasarā neaiziet pa 1959. gada scenārija ceļu, jo turpmāko neviens nevarēja paredzēt. To izšķīra 19. partijas konference Maskavā.

Bet nacionālkomunistu grupa 1956.–1959. gadā noteikti nebija vienota. Kas tiešām bija Berklava piekritēji – nelokāms domubiedrs bija Pauls Dzērve. Viņu Berklavs arī vērtēja visaugstāk, un Dzērve palika viņam uzticīgs līdz pēdējam brīdim. Dzērve bija Berklava galva, viņa ideologs. Un arī Ella Ankupe⁴⁴. Arī viņa bija uzticīga Berklavam līdz galam. Viņa

⁴⁴ Ella Ankupe (1908–1986) – 1940.–1941. g. Ventspils apriņķa komjaunatnes komitejas sekretāre. 1944.–1956. g. vadīja LKP CK nodaļu darbam ar sievietēm. Kopš 1958. g. personālā pensionāre.

bija Augstākās padomes komisijas priekšsēdētāja, un viņas karjera beidzās tāpat kā Berklavam. Bet pārējos pats Berklavs nevērtēja visai augsti, bet tieši tie cilvēki, kurus viņš augsti vērtēja, vēlāk slepeni pievienojās 17 komunistu vēstulei. Tai nezin kāpēc pievienojās arī Plēsums⁴⁵, kāpēc – tas man ir mīkla. Viņš tajā laikā jau bija pensionārs. [Viņš ir Kalnbērziņa tipa cilvēks. – D. B.] Uzticams Berklavam bija arī Misiņa bibliotēkas vadītājs Zandmanis⁴⁶, vecs komunisti. Arī Zinātņu akadēmijas kompartijas sekretāre Zaļkalne⁴⁷ bija berklaviete. Bet Berklavam noteikti bija iekšēja opozīcija viņa autoritārisma dēļ, viņš bija arī drusku parupjš un pārāk tiešs.

I. Š.: Varbūt prasts, ar boļševika nostāju attieksmē pret cilvēkiem – kuri nav ar mani, ir pret mani. Kamēr citas šodien minētās personas, zinot spēles noteikumus, iespējams, būtu gājušas soli pa solim, izmantojušas maigākas metodes, un tad, iespējams, nebūtu 1959. gada. 1959. gada notikumi ir izprovocēti, un lielā mērā tos izprovocēja pats Berklavs, tiekoties ar Hruščovu Rīgas lidostā. Nu kā Hruščovam var pateikt: ja es jums nepatīku, tad ņemiet mani nost no amata? Par Berklava faktoru būtu jārunā vairāk.

V. K.: Jūs pieminējat Berklava stilu. Tā laika partijas darbiniekiem bija stils būt pietiekoši rupjam, īpaši otrajiem sekretāriem. Nerunāsim par rūpniecību – tajā vidē varēja dzirdēt visādas prastības. Ar tādu – krieviski varētu teikt “prostorečije” – izcēlās Zitmanis⁴⁸. Iespējams, Berklavs to mantoja no savas karjeristiskās vides.

J. S.: Bet Kalpiņš bija ļoti pieklājīgs cilvēks, izturēts, tolerants.

D. B.: Varbūt tāpēc Berklavs taisīja karjeru, jo viņš pēc sava rakstura bija tā tipa cilvēks.

V. K.: Kalpiņš jau nebija partijas darbinieks.

⁴⁵ Pēteris Plēsums (1895–1968) – piedalījies Krievijas pilsoņu karā. 1931. g. Kominternes nosūtīts pagrīdes darbam Latvijā. 1932. g. arestēts un notiesāts, atbrīvots no cietuma 1940. g. 22. jūnijā. 1940.–1941. g. LKP Liepājas apriņķa komitejas 1. sekretārs. No 1944. g. Augstākās padomes Prezīdija priekšsēdētāja vietnieks. 1947.–1961. g. LKP CK Partijas komisijas priekšsēdētājs. No 1962. g. personālais pensionārs. Tas, ka E. Berklavs ir nosaucis P. Plēsumu starp 17 komunistu vēstules parakstītājiem, izraisa jautājumus. E. Berklavs atmiņās raksta, ka vēstuli sācis gatavot 1968. g., kad atgriezās Latvijā no Vladimiras, bet gatava tā bijusi 1969. gadā. Taču P. Plēsums miris 1968. gadā.

⁴⁶ Arnolds Zandmanis (1905–?) – latviešu komunistu vecākās paaudzes pārstāvis. 1940.–1941. g. LKP Daugavpils apriņķa komitejas 1. sekretārs, pēc kara līdz 1951. g. tādā pašā amatā dažādos apriņķos un rajonos. 1954.–1960. g. strādāja Ražošanas kooperācijas pārvaldē un Ministru padomē. No 1960. g. personālajā pensijā, vienlaikus J. Misiņa bibliotēkas direktors. Parakstīja 17 komunistu vēstuli.

⁴⁷ Līna Zaļkalne (1899–1994) – LKP veterāne, 1920. g. par komunistisku darbību apmaiņas kārtībā izsūtīta uz Padomju Krieviju. No 1933. g. Kominternes uzdevumā atkal darbojās Latvijā, apcietināta un notiesāta spaidu darbos, atbrīvota no cietuma 1940. g. 22. jūnijā kopā ar citiem komunistiem. Pirmajā padomju okupācijas gadā LKP Valmieras apriņķa 2. sekretāre, pēc tam Cēsu apriņķa 1. sekretāre. 1944.–1948. g. LKP Cēsu apriņķa komitejas, 1950.–1953. g. Siguldas raj. un Rīgas apgabala 1. sekretāre. 1953.–1959. g. LPSR ZA partijas sekretāre. Kopš 1959. g. personālā pensionāre, strādāja ZA Fundamentālajā bibliotēkā. Nosūtīja Ņ. Hruščovam vēstuli P. Dzērves aizstāvēšanai.

⁴⁸ Augusts Zitmanis (1929) – 1958.–1959. g. LKP Valkas rajona komitejas 2. un 1. sekretārs. 1959.–1963. g. Latvijas komjaunatnes CK 1. sekretārs, 1966.–1973. g. LKP Rīgas pilsētas komitejas 1. sekretārs, pēc tam Latvijas Republikāniskās arodbiedrību padomes sekretārs.

J. S.: Vai tikai Berklavs negribēja būt Lāča vietā, un vai Lācis pats to nebija iecerējis?

S. K.: Rupjība arī bija un ir menedžmenta princips Latvijā. Darbalaikā vadītājs ir rupjš, bet vakarā sadzer kopā restorānā, aicina ciemos pie sevis. [Ir dzīves stils un darba stils. – I. Š.] Pelše prata manevrēt. Uz Kalpiņa taisnprātīgu kritiku par iejaukšanos Čaka un Lāča daiļradē Pelše pazemīgi apelēja pie auditorijas, sacīdams, ka viņam taču bija drosme atzīt savas kļūdas.

I. Š.: Pelšem nevarēja pārnest paškritikas trūkumu, kas toreiz bija ļoti, ļoti nozīmīgi.

V. K.: Ziepes Berklavs savārīja. Labi jau bija domāts ar latviešu valodas saglabāšanu. Es tad biju students. Vienā dienā mūs sasauca – jūs tagad krieviem mācīsiet latviešu valodu. Man tā bija pilnīga traģēdija, jo es krievu valodu nemācēju – cik nu vidusskolā varēja iemācīt skolotāja, kura pati varbūt cara laikā jaunības dienās to bija mācījusies. Tagad pasaka – iesiet un mācīsiet latviešu valodu. Ne mums metodikas, ne saprašanas. Vairs neatceros rūpnīcas nosaukumu, kur gāju, bet sajūta bija šausmīga. Viņi redz, ka puika ir pārbijies, un es tāds arī biju. Iedomājieties – pulksten seši vakarā, darbalaiks ir beidzies. Cilvēki ir nostrādājušies un grib uz mājām, bet nedrīkst – jāmacās. Izturēju vienu nodarbību, un mēs ar partorgu vienojāmies. Šodien atzīstos grēkā – parakstījos, ka notikušas 20 nodarbības, lai viņš varētu atskaitīties rajona nodaļā. Vēl vairāk – par katru nodarbību man samaksāja 20 rubļus. Toreiz saņēmumu 250 rubļu stipendiju un neteikšu, ka to naudu aiz principialitātes būtu izmetis. Un es nebiju vienīgais. Bet nu ko jūs iesiet pie krievu cilvēka, kurš latviski nesaprot, un es nesaprotu, ko viņš runā. Ja būtu bijusi kaut jēl kāda metodika, bet – bija tikai partijas komitejas uzdevums. Šķiet, tā bija viena no Berklava idejām. [1956. gadā bija pieņemts lēmums divu gadu laikā iemācīties latviešu valodu. – I. Š.] Labi, ka tie cilvēki saprata, ka esmu atsūtīts, ka ne pēc savas gribas esmu tur aizgājis.

I. Š.: Visi visu saprot. Bet vēsture taču atkārtojās. 1989. gadā bija pieņemts lēmums par latviešu valodas statusu, un tad rūpnīcās tika organizēta apmācība latviešu valodā.

Guntis Zemītis: Skaidrs, ka nacionālkomunisms izdarīja kaut ko pozitīvu. Kā vidējais latvietis es vienmēr skatos uz savu ģimeni un vidi, kurā esmu audzis, – uz Zemgales vidieni, uz nerepresētajiem, kuri ir palikuši tādi ne ļoti, bet tomēr apbižoti. Šajos cilvēkos neatkarības ideja tomēr nebija zudusi. Viņi dzīvoja bailēs no rusifikācijas, no tā, ka kļūstam par minoritāti, lai gan savā vidē mēs to neizjutām, tomēr zinājām, kas notiek Rīgā. 1968. gadā mēs, vēl tikai puikas, jutām līdzīgu čehoslovākiem, kuri spēlēja pret PSRS. Nostatījums “mēs” un “viņi” tomēr pastāvēja. Taču, ja komunisms būtu ieguvis cilvēcisku seju, tas tomēr lielā mērā būtu mēģinājums legalizēt padomju varu, nostiprināt komunisma pozīcijas Latvijā, un tad nostatījums “mēs – viņi” vairs nedarbotos. Ko tā sauktie berklavieši gribēja – tikai mēģināja paši tikt pie varas vai tomēr novērst kļūdošās pretrunas, kas apdraudēja latviešu tautu?

I. Š.: Jautājums interesants. Grūti atbildēt.

G. Z.: Man šķiet, ka atbildēt pat nevar, jo jautājums ir daudzslāņains.

D. B.: Varēja būt gan viens, gan otrs.

I. Š.: Sociālisms ar cilvēcisku seju nevar būt. Tāpēc mēs arī runājam par to, ka viņi **gribēja** to seju padarīt cilvēcīgāku.

D. B.: Tas ir jautājums, ko viņi īsti gribēja – sociālismu ar cilvēcīgu seju vai sociālismu, kas būtu atbilstošāks Latvijai?

G. Z.: Tomēr arī nacionālais jautājums spēlēja lielu lomu. Pat ja tā paaudze, kura nāca no pirmskara Latvijas, pat ja viņi bija komunisti pēc idejiskās pārliecības, tomēr latviskā pārliecība, manuprāt, bija dziļa.

D. B.: Par latvisko pārliecību var stipri strīdēties tāpēc, ka 1940. gadā viņi bija par Latvijas inkorporāciju Padomju Savienībā. Par to viņiem nebija nekādu domstarpību.

I. Š.: Viņi nezināja, kāda tā Padomju Savienība var būt.

D. B.: Tas ir cits jautājums. Viņi bija pret “buržuāzisko Latviju”, pret Ulmaņa režīmu, viņi neuzskatīja Latvijas valsti par leģitīmu. Cita lieta, ka viņu priekšstati par komunismu, kāds tas būs un kas ir Padomju Savienība, īpaši vecajai – Berklava, komjauniešu – paaudzei, kas ar Padomju Savienību bija maz saistīta, bija citādi.

I. Š.: Berklavs dzimis 1914. gadā. 1940. gadā viņam bija 26 gadi! Tas ir apzinīgs vecums.

D. B.: Bet viņš bija no tiem, kuri vispār nebija bijuši Padomju Savienībā. Šķiet, pat īsti nezināja krievu valodu. Bija tādi, kurus sūtīja pamācīties, arī komjaunieši, kā Kurlis⁴⁹, piemēram. Viņi aizbrauca uz Maskavu, Ļeņina skolā pamācījās, tad viņus atsūtīja atpakaļ. Bija tādi, kuri bija ciešāk saistīti ar Kominterni, – Kalnbērziņš, Plēsums. Komjaunieši brauca mazāk – viņi tomēr bija no vietējās vides. Neko daudz par Padomju Savienību viņi nezināja, izņemot to, ko bija lasījuši propagandas materiālos un dzirdējuši radio. 1940. gadā viņu priekšstati par to, kāda ir Padomju Savienība un kā tas viss darbosies – kāda būs Latvija Padomju Savienības sastāvā, bija nekonkrēti, abstrakti, un katrā ziņā pēc tam īstenība ļoti stipri atšķīrās no tā, ko viņi bija domājuši. Protams, ļoti daudziem bija liela vilšanās. Un ne velti tieši šīs aprindas vairāk vai mazāk ir tie, kuri pēc tam kļuva par nacionāļkomunistiem.

I. Š.: Vai 1941. gada 14. jūnija šoku viņiem noslāpēja karš?

D. B.: Lielākajai daļai nebija nekāda šoka tāpēc, ka viņi patiesībā 14. jūniju atbalstīja – ja pret “buržujiem”, tā tad normāli. Cita lieta bija 1949. gada 25. marts, kad izveda ļoti daudzus parastus zemniekus, bieži vien cilvēkus, kurus viņi personīgi pazina, arī radniekus.

V. K.: Kaut gan Berklavam 1940. gadā bija 26 gadi, pieredzes viņam tomēr nebija. Es biju mazs puika – esmu dzimis 1932. gadā –, un mana mamma strādāja pastā par telefonisti. Tur bija arī pastnieks, tāds

⁴⁹ Pēteris Kurlis (Eduards Pēteris Kļaviņš-Kurlis, 1910–1942) – jau skolnieka gados aktīvi piedalījies komunistiskajā kustībā. Atrodies Valmieras cietumā, viņu 1932. g. Politiskā pārvalde savērvēja par ziņotāju. Vēlāk kļuva par Latvijas Darba jaunatnes savienības (komjaunatnes) vadītāju un LKP CK locekli. P. Kurli arestēja 1940. g. 19. jūlijā. Viņu tiesāja Maskavā PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija 1941. g. 10. jūlijā un piesprieda nāvessodu nošaujot. 1941. g. 26. jūlijā PSRS Augstākās padomes Prezidijs nomainīja nāvessodu ar 10 gadiem labošanas darbu nometnē. P. Kurlis miris Sevdivinlagā Arhangeļskas apgabalā.

Birkenšteins⁵⁰, jauks lāga vīrs. Kad nodibinājās padomju vara, mammai teica – mūsu kolēģis Birkenšteins ir iecelts par aprīnča prokuroru. Izrādījās, vecs pagrīdes komunisti. Bet Berklavs tajā laikā bija jauns. Viņiem bija daudz ilūziju, apgrābstīts priekšstats par gaišo nākotni, par kuru viņi dabūja vilties 1949. gadā. Kā puika redzēju, ka attieksme pret lauku buržuāziju, lielajiem saimniekiem nebija nemaz tik mīla un ne visi nožēloja, ka viņus izsūtīja. Tāpēc pirmā izsūtīšana tādiem komjauniešiem varēja šķist pat taisnīga. Nesaku, ka tā viņi domāja, bet pieņemu, ka – jā. 1949. gads bija pavisam kas cits. Berklavam un viņam līdzīgi domājošajiem tas izrādījās ilūziju sabrukums. Berklavs taču nedabūja pasēdēt cietumā, negāja kādā internacionāles skolā – viņam pagāja secen tā teorētiskā sagatavotība, kas bija Kalnbērziņam.

I. Š.: Berklavs partijas skolu Maskavā beidza 1949. gadā.

V. K.: Tas jau ir karjeras posms, kurā arī man ir gadījies būt, kurā katram ir pilnīgi skaidrs, kāpēc viņš tur ir, kāpēc viņš tur ir aizsūtīts.

D. B.: Es gribētu piebilst par psiholoģisko tipu. Berklavs un liela daļa tā laika komjauniešu un komunistu bija izteiktis radikāla tips. Piemēram, Marta Duškina⁵¹ – izteikta radikāle, ja palasa autobiogrāfiju, ko viņa raksta 1940. gadā. Viņa teica acīs, ko domāja, arī rīkojās tā, kā uzskatīja, ka ir pareizi. Nebija gatava iet uz kompromisiem. Šī īpašība 30. gados šos cilvēkus noveda komunistu nometnē, bet 50. gados neļāva samierināties ar to, ka viss iet ne tā, kā viņi bija domājuši. Tas lika viņiem mēģināt kaut ko darīt citādā virzienā. Primāri viņi nebija karjeristi. Viņi bija idejas cilvēki. Ne visi, bet diezgan daudzi.

S. K.: Tas ir jautājums par idejisko vidi. Aina, uz kuras fona parādās marksistiskās, šķiriskās idejas, bija daudz sarežģītāka. Modernizācijas paradīgmā var kaut ko izprast. No diskusijām CK sanāksmēs un radošo savienību kongresos rodas iespaids, ka tomēr viņi ir jaunlatviešu idejas turpinātāji. Respektīvi, latviešu nācija ir kultūra. Bet modernizācijas patoss – tas, kas ir saistīts ar urbanizāciju, industrializāciju, dzīves veida un morāles izmaiņām, – bija viņiem svešs. Staļina industrializācija sagrāva tradicionālo kopienu, neradot pamatu modernajai sabiedrībai. Hruščova centieni bija virzīti uz sabiedrības paškontroles un pašorganizēšanās veicināšanu. Bijušos zemniekus vajadzēja iemācīt dzīvot pilsētā, uzvesties kultūrāli. Cilvēku pāraudzināšanas mērķis bija nostiprināt “jaunā cilvēka” veidošanas programmā, ko akceptēja 22. partijas kongresā 1961. gadā. Tas jāuztver nopietni, modernizācijas un civilizēšanas teorijas ietvaros. Savukārt latviešiem bija vēlme atgriezties atpakaļ savā mīļajā mazajā stūrītī, viensētā, ko mākslinieki ir apdziedājuši. Viņi apraudāja Staburagu, bet varēja arī dzejot par likteņupi, Daugavu māmuliņu, kas tagad letiņiem gaismu nes, vai par burtisku Gaismas pili, kas tagad no ūdeņiem paceļas. Krievi mīl atgādināt, ka pagātnes karietē tālu neaizbrauksi, bet 50. gadu

⁵⁰ Augusts Birkenšteins 1941. g. bija Jelgavas aprīnča prokurora vietnieks.

⁵¹ Marta Duškina (1901–?) – 1940.–1941. un 1945.–1951. g. Rīgas pilsētas Tautas izglītības nodaļas vadītāja. No 1951. g. 3. vidusskolas direktore. 1952. g. atcelta no darba un izslēgta no partijas par to, ka izsniegusi mācītāja meitai medaļu par vidusskolas beigšanu ar izcilām sekmēm.

otrās puses latviešu diskurss par mākslas mantojumu izceļ tieši arhaisko pagātni kā vērtību *per se*. Tas nebija padomju modernizācijas mērķis, un Pelše to apkaroja. Viņa iesākto cīņu pret Līgo svētkiem faktiski pēc 40 gadiem turpināja “Diena”. Atcerieties, tad sākās kampaņa par “kulturālo” svinēšanu, par dzeršanas apkaršanu, jo no rīta daudz cilvēku gāja bojā uz ceļiem. Tā kā Pelšem dažos gadījumos ir jāpiekrīt, savukārt nacionāļkomunisti, domāju, nebija integrējuši modernizācijas problemātiku savā diskursā.

J. S.: Bet vai mēs drusku neskatāmies uz latviešiem no mūsdienu viedokļa, tagad, kad latvieši ir ļoti konservatīva tauta? Tad, kad veidojās Berklava un Krūmiņa personības un īpaši Kārlis Ozoliņš, latviešos ļoti spēcīga vēl bija sociāldemokrātiskā tradīcija. Piektā gada reminiscences, sociāldemokrātu partija, daļēji tā pati Skujenieka⁵² partija. Krūmiņš taču ir cēlies no sarkanās Sēlpils, kur darbojās Raiņa klubs, pats Berklavs jaunībā bijis “siseņos”.⁵³

D. B.: Kāds varētu būt diskusijas rezumējums? Problēma ir ļoti sarežģīta un daudzšķautņaina. Vairāk būtu jāpēta ģenēze – no kurienes nāca nacionāļkomunisti? Otrs ir tā īsti līdz galam neizrunātais jautājums par to, vai nacionāļkomunisti atradās uz sabiedrības noskaņojuma tālejoša viļņa vai tomēr sabiedrība un nacionāļkomunisti bija katrs pats par sevi. Nacionāļkomunistus atbalstīja, iespējams, lielākā daļa latviešu komunistu, liels atbalsts bija īpaši komjaunatnes aktīvistu un inteliģences vidū, bet – vai tas izgāja ārpus viņu pašu vides, cik lielā mērā tas bija saistīts ar plašākas sabiedrības uzskatiem, vēlmēm, un cik lielā mērā viņi centās runāt ar šo plašāko sabiedrību, atbildēt uz tās impulsiem? Apzināti vai neapzināti viņi centās, bet – vai sabiedrība to saprata, akceptēja un kaut kādā veidā viņus arī pieņēma? Apspriežams būtu arī personību jautājums. Mēs vienmēr beigu beigās nonākam pie secinājuma, ka pār šo problemātiku joprojām dominē Berklava tēls. Tajā pašā laikā ir ļoti daudz cilvēku, kuru nozīme vēl īsti nav apjausta un īsti nav izprasta. Piemēram, šodien pieminētais Voldemārs Kalpiņš. Viņa ietekme kultūras liberalizācijas procesos pēc 1953. gada, manuprāt, bija diezgan liela. Vismaz viņš gribēja ietekmēt šos procesus. Ir zināms, kas notika kultūras vidē Rakstnieku savienībā, Mākslinieku savienībā, bet jautājums par partijas aprindu attiecībām ar kultūru ir diezgan neizpētīts. Tad ir jautājumi, kuriem mazliet pieskārmies, – kā tad tas ietekmēja tālāko dzīvi? Jā, nacionāļkomunistus atlaida no darba, tika īstenots Pelšes kurss gan kultūrā, gan ekonomikā. Bet 1965. gadā bija Rakstnieku savienības kongress, kas rāda, ka procesus, kas bija sākušies 50. gadu vidū, tomēr neizdevās nobremzēt, neskatoties uz visiem šķēršļiem.

I. Š.: Līgo svinēja, kā bija svinējuši līdz tam.

S. K.: Ja nemaldos, tas bija Strautmanis, kurš LKP CK biroja sēdē sūdzējās, ka ienaidnieki aplami apgalvo, ka komunisti esot aizlieguši Jāņus.

⁵² Marģers Skujenieks (1886–1941) – politiskais darbinieks, publicists, statistiķis. Sākotnēji bija Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas (LSDSP) biedrs, vēlāk evolucionēja labējā virzienā.

⁵³ “Siseņi” – Bruno Kalniņa 1921. gadā dibinātā LSDSP jauniešu sporta organizācija Strādnieku Sports un Sargs (SSS).

Nebija tāda CK lēmuma! Bija “Cīņas” ievadraksts, kam bija ieteikuma raksturs. Bet nu atkal uztvēra kā komandu visu apkarot.

D. B.: Varbūt impulss, ko deva nacionāļkomunisti, palīdzēja tam visam iet uz priekšu? Jāuzdod arī jautājums par sagraves cēloņiem, par to, kas tad īsti notika iekšienē, kā darbojās varas elite. Neskatoties uz to, ka par to pēdējos divdesmit gados ir uzrakstīts ļoti daudz, mēs joprojām daudzas lietas īsti neesam apzinājušies un varbūt tāpēc, ka problēma ir tajā apstākļi, uz kuru virzīja Sergejs Kruks, – kā mēs to teorētiski apzināmies. Acīmredzot tikai faktu vai personību analīzes līmenī nevar atklāt un apzināties visas saites. Varbūt tiešām ir nepieciešams aktīvāk izmantot dažādus sociālo zinātņu konceptus, lai paskatītos uz procesu no dažādiem viedokļiem, jo faktu šobrīd ir ļoti daudz. Nedomāju, ka varētu tikt atklāti pilnīgi jauni dokumenti, bet lielākā daļa pieejamo jau ir vairāk vai mazāk izpētīti. Jautājums ir, kā faktus interpretējam. Tātad darba vēl ir daudz. 1959. gada problēma, manuprāt, ir ļoti interesanta un turpinās piesaistīt pētnieku uzmanību kā svarīgs krīzes brīdis, kas atklāj un ļauj spilgtāk saskatīt pretrunas un problēmas sistēmā un sabiedrībā. Visticamāk, 1959. gada problēma būs interesanta arī pēc 50 gadiem.

I. Š.: Bet tad pētnieki apspriedīs pavisam citus jautājumus un ar citām teorijām skaidros faktus.

Pierakstījusi *Ineta Lipša*

ZIEMEĻU KARA (1700–1721) ATCEREI VELTĪTĀ KONFERENCE MOGIĻOVĀ

1700.–1721. gada Ziemeļu karš, historiogrāfijā pazīstams arī kā Lielais Ziemeļu karš, bija pēdējais par “ziemeļu kariem” dēvēto militāro konfliktu plejādē, kas kopš 16. gs. vidus ik pa laikam izcēlās, tiecoties pēc varas Baltijas jūras reģionā (*Dominium maris baltici*). Lielā Ziemeļu kara rezultātā krasi mainījās Eiropas ģeopolitiskā situācija, vairāk vai mazāk ietekmējot daudzu Eiropas valstu un tautu turpmākos likteņus. Jau kopš 20. gadsimta 80. gadiem dažādu valstu vēsturnieki, gaidot šī notikuma 300. gadadienu, ir aktīvi pievērsušies padziļinātai karadarbības izpētei, kara seku daudzpusīgai analīzei un vērtējumam.

Spilgta liecība tam bija arī starptautiskā zinātniski praktiskā konference “1700.–1721. gada Ziemeļu karš un Eiropas vēsturiskie likteņi”, kas 2008. gada 4. oktobrī notika Mogiļovā. Konference, ko organizēja Baltkrievijas Nacionālās zinātņu akadēmijas Vēstures institūts un A. Kuļešova (*Кулешов*) vārdā nosauktā Mogiļovas Valsts universitāte, bija gan tikai daļa militāri patriotiskā piemiņas pasākuma, kuru Baltkrievijas Republikas valdība bija sagatavojusi sadarbībā ar Krievijas Federācijā izveidotās starptautiskās akcijas “Mēs – uzvaras mantinieki” centrālo štābu, lai pieminētu un svinētu krievu armijas uzvaru pār zviedriem 1708. gada 28. septembrī (pēc vecā stila) kaujā pie Ļesnajas ciema. Kā zināms, šajā kaujā Krievijas cara Pētera I un ģenerāļa A. Meņšikova karaspēks